श्रीः ।

पञ्चाक्षरीभाष्यम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमहा-
देवाश्रमस्वामीत्यपराभिधानश्रीमद्भा-
भानिरञ्जनस्वामिकृतभाष्यप्रकाशिका-
ख्यतात्पर्यसङ्ग्रहेणोपेतम्

श्रीमन्नन्धर्वनारायणेत्यादिविविधविरुदावलीविराजमान-
मानोन्नतमहाप्रतापशालिहस्तिमन्नगराधीश-
श्रीमहाराजकृष्णप्रतापसाहिवीरपुङ्गवैः
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शुभमस्तु ।

काश्याम्
"अमर" यन्त्रालये श्रीमदम्बिकाचरण
चट्टोपाध्यायद्वारा मुद्रितम् ।
सन् १८८७ ई०

श्रीगणाधिपतयेनमः ॥



देवेन्द्रादिसमस्तदिक्पतिशिरोराजत्किरीटोल्लसद्-
रत्नोद्रिक्तमयूखजातजनताभट्टारकाङ्घ्रिच्छविः ॥
आस्तां मद्धृदि पर्वतेन्द्रतनयाविश्वेशसौख्याम्बुधि-
प्रोल्लासैकधुरन्धरेन्दुरनिशं ढुण्ढिर्गणानांपतिः॥ १॥
प्रायः प्रयाति समयो विदुषामपीष-
द्व्यापारसक्तमनसां तमसावृतानाम् ॥
नैषावधानलवमप्युपयाति चित्तं
कस्याप्यधीशपदपङ्कजरेणुगन्धे ॥ २ ॥
एवं निरीक्ष्य मनसो वितथा विचारो
रोद्धुं न शक्य इति चेतसि चिन्तयित्वा ॥
वाणीं निजामुपनयामि पुरः परेश-
तादात्म्यवद्यतिवरस्य पवित्रवृत्ते ॥ ३ ॥
यस्मिन् परेशधिषणान्न जहाति नित्य-
माबालवृद्धविदविद्गणमेष लोकः ॥

वाचं न मेऽस्य किमु सन्तनुतां पवित्रां
वृत्तं यतिप्रवररामनिरञ्जनस्य ॥ ४ ॥

कौवेर्य्यां काशिकायाः कियदपि धरणीं लङ्घयित्वा सरस्वा नद्यास्त्वाप्युत्तरस्यां विलसति नगरी हस्तिमन्नामधेया ॥ प्रख्याता राजधानी बहुतरसमयादेषकुप्याप्रतापो यस्यामद्यापि राजत्यवनिपतिलको वैरिविध्वंसिवीर्य्यः ॥ ५ ॥

इत्युअेत्यपराभिधानतो
भुवने विश्रुतिमागता चया ॥
अमुना प्रभुणाऽधुनात्वसा-
वति सर्वा नगरीर्विराजते॥ ६ ॥

कैलासप्रांशुशृङ्गे हिमकरदृषदां सारभागावनद्धे
बद्धे वैरिञ्चशिल्पोपमकृतिनिपुणैर्दोषलेशैरविद्धे ॥
प्रासादे रत्नरुद्धे यदुकुलतिलकः सम्बलद्राधिकाङ्गव्यासङ्गोद्दामलीलो व्रज इव नितरां क्रीडते यत्रनित्यम् ॥ ७ ॥

प्रान्ते च तस्याः कियदेव दूरे ।
कश्चिद्द्विपश्चिन्मुनिशान्तवृत्तिः ॥

आसीद्द्विजो रामधनेति नामा ।
कुलोल्लसन्मिश्रपदोपनामा ॥ ८ ॥

वंशोऽयं घृतकौशिकस्य तपसां वाराब्निधेः सन्मुने-
र्जातो वाजसनेयिशाखिनिगमेष्वारण्यके यः श्रुतः॥
एष श्री रघुवीरचिन्तनसरस्स्नानैकहृष्यन्मना
वाल्मीकेः कवितावतारविषये रामायणे सज्जितः९।

सोऽभ्यलष्यत्कुलेमेऽपि परमात्मा सनातनः ॥
विभूतिं दर्शयेत्स्वीयां पावयेद्वा जगत्त्रयम्॥ १०॥

इति चिन्तां समासाद्य तपश्चक्रे स दुष्करम् ॥
मनुं पूर्वर्षिवृन्देड्यं जजापावहितो द्विजः ॥ ११॥

सोऽज्ञानात्स्वप्नतः पौत्रं परमेशांशसम्भवम् ॥
भविष्यन्तं शास्त्रतत्त्वद्रष्टारं विजितेन्द्रियम्१२॥

किम्वदन्तीयमद्य ह श्रूयते वृद्धतः क्वचित् ॥
शान्त्या सम्भावये चैतदीशो जानातु यद्भवेत् १३॥

विद्वरामधनस्याथ प्रथमात्पुत्रतोऽभवत ॥
तनयः सर्वविद्यात्मा वैराग्यैकनिकेतनः ॥ १४ ॥

शान्तिप्रधानया वृत्त्या ऽनुभावात्स्वप्नतश्च सः ॥
पितामहोऽचीकरत्तं नाम्ना रामनिरञ्जनम् ॥ १५ ॥

स जातः शैशवे क्रीडास्थाने शास्त्राण्यधीतवान् ॥
गृहे पितामहात्काश्यां प्राणनाथादितस्तथा॥१६॥

ततः स विद्याः सकला दधानो
वैराग्यभूषापरिभूषितश्च ॥
कामप्यभिख्यां जगदेकभर्त्तु-
र्लेभे शिवस्यैव धरास्थितस्य ॥ १७ ॥

जातो व्याकरणार्णवे स फणिपस्तर्केऽक्षपादोपमः
काणादस्तदुदीरिते च विषये मीमांसने जैमिनिः ।
लेभे कापिच कापि लेपि धिषणाऽनेनाथ योगे तथा
वेदान्ते तु ददर्श तत्सविषयो यन्नैव वाचामपि॥१८॥

एवं स विद्याः सकलाः समाप्य
शुश्रूषया सर्वगुरून् प्रहर्ष्य ॥
ययौ गृहं लब्धवरो गुरुभ्यो
वर्षेऽथ विंशे कियदेव शिष्टे ॥ १९ ॥

स वृद्धपादान् प्रणिपत्य मूर्द्ध्ना
तत्त्वं परं तद्धृदि वीक्षमाणः ॥
अध्यापयामास परः शतानां ।
विद्यार्थिनां वृन्दमशेषशास्त्रम् ॥ २० ॥

समध्यपल्लीनरनायकस्य
सुताविवाहे समुपागतानाम् ॥
विद्वद्वराणां सदसि प्रकृष्टा
दरेण तेनैव नृपेण नीतः ॥ २१ ॥
न प्राणिमात्रस्य कदाप्यवज्ञां
चक्रे स विज्ञः किमु विद्वराणाम् ॥
इति स्वभावान्न स तत्र किञ्चि-
त्प्रवक्तुमैच्छद्‌गुरुणा समेोऽपि ॥ २२ ॥
तथापि राज्ञो महताऽऽग्रहेण
दिदृक्षमाणस्य च सद्विचारम् ॥
स्वशुद्धवर्गस्य च वीक्ष्य चित्त-
मुदीरयामास सरस्वतीं स्वाम् ॥ २३ ॥
लोकाद्वैरिञ्चनाम्नः शशिमुकुटजटाजूटतो वा हि-
माद्रेर्भागीरथ्याः प्रपूरे प्रपतति सममूढ़ या पुरा
तान्तु लक्ष्मीम् ।
बिभ्रद्वाणीप्रवाहः क्षितिविबुधगुरोस्ततसदःस्था-
न्समस्तान्विज्ञानज्ञाश्च चक्रे प्रमुदितमनसश्चित्रव-
त्स्थापितांश्च ॥ २४ ॥

फणीश्वरो वा बृहतांपतिर्वा
साक्षाच्छिवो वा हयवक्त्रको वा ॥
न वा विभूतिः परमादिपुंसः ।
सर्वानतिक्रम्य विराजते वा ॥ २५ ॥
इत्यब्रुवन् सर्वसदस्यवर्य्या
विलोक्य तं पण्डितमण्डलीशम् ॥
न तत्र कश्चिद्बुधोऽस्य किञ्चि-
त्प्रत्युक्तिमस्यन्तगभीरवक्तुः ॥ २६ ॥
तोषं परं प्रापदमुष्य पक्षः
पक्षान्तरस्थो विबुधस्तु किञ्चिन्न ॥
म्लानिम्बभारास्यगतां तदानी-
म्विचारसुव्यक्तपराजयोत्थाम् ॥ २७ ॥
निरीक्ष्य तं क्लेशमयं द्विजानां
घृणां विवादे मनसा वितेने ॥
रजःप्रधानस्य जनस्य सङ्गे ।
निदानभूते निजसत्त्वभङ्गे ॥ २८ ॥
असूचयित्वैव परं तदानीं
निरस्य सर्वान् परिचारकांश्च ।

धौतार्द्धमात्रेणकृतोत्तरीय-
स्ततः प्रदेशान्मिषतः प्रतस्थे ॥ २९ ॥
चलन्नयं छन्ननिजस्वरूपो ।
विरज्य संसारसुखाद्विताम्तम् ॥
ग्रनान्तमाश्रित्य निजान्तरस्थं
पुमांसमीक्षेय धियेति बुद्धिः ॥ ३० ॥
प्रापत्क्रियद्दूरगतश्च पूर्वं
निरूपितायाः किल राजधान्याः ॥
प्रान्तन्तदेकान्तमुपेत्य शान्त-
श्चकार तत्रैव विचारमैशम् ॥ ३१ ॥
निषसमेकान्तगतं शिवस्य
ज्योतिस्स्वरूपं प्रविचारयन्तम् ॥
यदृच्छयागत्य ददर्श कश्चि-
न्महानुभावं गिरिशोपमानम् ॥ ३२ ॥
एकेन तेनैव जनेन वृत्त-
मेतद्बहुश्रोत्रमुपेत्य निन्ये ॥
भूयांस एनं परिचिक्यु रेव
सावित्रविम्बंकथमावृतं स्यात् ॥ ३३ ॥

आसीद्यः क्षोणिपालः प्रमथितनिखिलस्वान्यभूपालमालस्तेजोराशिर्विशालः करकलितसद्भिस्कान्तिमद्धस्तयालःशत्रुप्राप्तौ करालो रणधरणिगतश्चयद्वकल्पान्तकालःपूर्वं श्रीवीरसेनः शिवपदविलसत्प्रेमभारान्तरालः ॥ ३४ ॥

जातस्तस्यैव वंशे शततमपुरुषः श्रीमहेशाभिधानः साहीत्याख्योपधानो नृपतिपरिवृढो भूपसङ्घप्रधानः ॥ भूतस्तस्मान्महीन्द्रोरिपुदलदमनश्छत्रधार्य्यादिसाहीत्याख्यो धर्म्मैकसारः क्षितितलविलसच्चन्द्रिकाकान्तकीर्त्तिः ॥ ३५ ॥

निरूपयिष्ये वंशन्तु क्रमेणास्य महीपतेः ॥
किन्तु प्रक्रान्तवृत्तान्तं पुरःसंक्षेपतो ब्रुवे ॥ ३६॥

अयं नृपालोहथुआनगर्य्या
मासीत्तदा सत्वगुणप्रधानः ॥
शुश्राव सूरेर्निजराजधानी ।
समीपमेवागमनं जनेभ्यः ॥ ३७ ॥

निर्वेदमेतस्य निशम्य भूपः ।
स्वयं समागम्य विनीय भूयः ॥

निन्ये स्वकीयां नगरीम्पवित्रां
मेने च तां पुण्यमहोदयञ्च ॥ ३८ ॥
तदातिवृद्धिमत्यासी-
द्राजमाता पतिव्रता ॥
श्रीकाञ्चनकुमारीति
ख्याता कीर्त्तिमती परा ॥ ३९ ॥
सा विनिश्चित्य वैराग्यं
तस्य सत्यं यथोचितम् ॥
तन्माहात्म्यश्रद्दधानं
बहु मेने सुतं निजम् ॥ ४० ॥
अथ क्षितीशस्तमुपेत्य कोविदं
विधाय भूयः प्रणतिं समादरात् ॥
अवस्थितिं तस्य समर्थयन्निजे
पुरे सदातत्प्रणतीच्छुमानसः ॥ ४१ ॥
तदैव सन्यासविधेर्विधित्सक-
श्चकार चित्तन्न कदापि रागवत् ॥
परन्तु वृद्धान्निजसज्जिताशयान् ।
विचिन्त्य मेने समयप्रतीक्षण म्॥ ४२ ॥

समात्तकस्यास्य विलोक्य तां धियं
द्विजोपकारं च विभावयन् हृदि ॥
दधौ मनस्तत्र विधातुमासनं
गिरामृभुक्षापि कृतस्तवः सुधीः ॥ ४३ ॥

तस्मिन्मनोर्षिणि तदा निवसत्यमुष्य
राज्ञो निवासनगरीमनु सर्वदेशात् ॥
त्यक्त्वा गुरून् वहलशिष्यगणास्तदीय-
वाचं विलासलवलाभहृदः समीयुः ॥ ४४ ॥

अन्तेवासिगणास्तदास्य निकटे
यावन्त एवागता
योगक्षेमयुगं नरेशजननी
मातेव तेषां व्यधात् ॥
व्याप्ता प्रान्तमही पुरस्य सकला
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तदा
दृष्टं तन्नगरे विदेहनृपते-
रारण्यकाख्यानकम् ॥ ४५ ॥

अथ चतुर्थाश्रमोऽस्यैष
प्राणसञ्चारकारणम् ॥

शुष्कमन्नमदाद्भाङ्गो
न चान्यत्किञ्चिदस्पृशत् ॥ ४६ ॥
हृदिस्थं तस्य वैराग्यं
सर्वाशयमुपागमत् ॥
देहाभिमानो नैवासी-
न्मनुष्ये तत्र हि क्वचित् ॥ ४७ ॥
नानुपासितसन्ध्या वा
नातर्पितसुरादिकाः ॥
नवानर्चितगोविन्दा-
स्तत्रासन्ब्राह्मणास्तदा ॥ ४८ ॥
विद्याभ्यासैकनिरताः ।
शास्त्रतत्त्वबुभुत्सवः ॥
विद्यार्थिनां चक्रवाला
नास्मरन् स्वगृहस्थितिम् ॥ ४९ ॥
नासीद्देशस्तस्य यः शिष्यवर्गै-
र्व्याप्तो नाभूत्सिन्धुनेमौ धरण्याम् ॥
शिष्यश्चासीन् नैव यस्तस्य शालां
गत्वा पारं नाध्यगाच्छास्त्रसिन्धोः ॥ ५० ॥

इत्थं कुर्वन्धर्म्मशिक्षां स तत्र
निन्ये प्रायो विंशतिं वत्सराणाम् ॥
मध्ये मध्ये वृद्धपादान्प्रणन्तुं
गच्छन् गेहं कृत्यमन्यद्विहाय ॥ ५१ ॥
निष्ठां प्राज्ञान्वीक्ष्य वृद्धांश्चिरेण
प्रापत्कालं चिन्तितार्थस्य युक्तम् ॥
निर्वेदः स प्रोत्थितस्तीव्रवेगा-
दौदासीन्यं तेन तेने स कृत्ये ॥ ५२ ॥
तस्मिन्काले दैवतो भूमिनाथो
ऽप्यैच्छत्किञ्चिच्छ्रोतुमेतन्मुखाब्जात् ॥
गाथां ब्राह्मीम्वेदमूर्द्धप्रतिष्ठां
सा हि श्राव्या ब्रह्मवेत्तृग्रणीभ्यः ॥ ५३ ॥
अङ्गीचक्रे सोऽपि तस्याभिलाषा-
त्तत्वं वक्तुं हृद्गतं यच्छ्रुतीनाम् ॥
उक्तेरन्ते यद्गुरिष्ये भवद्भ्यो
देयं तत्स्यात्तान्प्रतिश्राव्य चैवम् ॥ ५४ ॥
ततः स वेदान्तगतं रहस्यं
व्याख्यातवान् राजवराय तस्मै ॥

ततोऽर्थयामास जनाधिनाथा-
स्तद्दक्षिणास्थानयुजं महार्थम् ॥ ५५ ॥
पुरीं समागम्य महेश्वरस्य
कार्य्योऽस्ति सन्नयासधृतिर्म्मयाशु ॥
कार्यन्न तस्मिन् भवता कथञ्चि-
न्निषेधनं वस्तु वृणेऽह्यमेतत् ॥ ५६ ॥
श्रुत्वा तस्योक्तिमेतामवनिपरिवृढः
प्रोत्थिताश्चर्य्यभावो
न प्राभूत्तन्निषेधे न च वरणविधौ
तद्गिरा स्तब्धवृत्तिः ॥
चिन्तां कृत्वा तमूचे धृतमिति भगवन्!
किन्तु भिक्षा ममैव
ग्राह्या तत्रेति याचे वरमिममधुना
गृह्यतामार्य्यपादैः ॥ ५७ ॥
ततः स भूमीपतिराजधानी-
न्त्यक्त्वाऽऽजगामोथ पुरीं शिवस्य ॥
आडम्वरं प्राकृतिकं विहाय ।
पर्य्यव्रजत्केवलतत्वदृष्टिः ॥ ५८ ॥

पूर्वं नाम्ना कृतः पित्रा
श्रीमान् रामनिरञ्जनः ॥
परिव्रज्याविधे रूर्ध्वं
महादेवाश्रमोऽभवत् ५९

नैवाध्यापनलेशमप्यथ तत-
श्चक्रे यतिः स क्वचि
द्वादं जल्पकथाप्रकर्षमथवा
नादर्शयत्क्वापि च ॥
विद्याकीर्त्तिरथापि तस्य शशभृ-
च्छुभ्रांशखण्डोज्ज्वला
वेलास्तम्भमिलत्समुद्रलहरी-
दोलाधिरोहं व्यधात्॥ ६० ॥

नासीत्कोऽपि धराधिपोऽधिधरणी-
पृष्ठं य एतां तुरी-
मागत्यास्य न दर्शनं विहितवा-
नुद्धारकर्त्तुं धिया ॥
अद्याप्यस्ति न कोपि योऽस्य कथम-
प्युच्चारितान्नामतो

न स्यात्प्रेमभरेण जातपुलक-
श्चेन्नालभिज्ञो नरः ॥ ६१ ॥

सन्न्यासस्य परिग्रहेऽपि वहव-
स्त्वक्तुर्मठान् भूरिशः
कश्चित्क्वापि धानाधिपं कथमपि
प्राप्य स्वकाज्ञाकरम् ॥
आवेलावधिभूमिपालविलस-
च्चूडामणीनां महा-
भाभिर्भूषितपादपद्मयुगलोऽ-
प्येष त्वगेहोऽवसत् ॥ ६२ ॥

केचित्तस्य दिने दिने नियमतो
वीक्षां वहन्तोऽभव-
न्केचित्पर्वणि पर्वणि प्रतिहतं
चक्रुर्न तद्दर्शनम् ॥
केचित्पुत्रकलत्रवित्तपशुभू-
गेहादिकं दूरत-
स्त्यक्त्वामुष्य पदाब्जचिन्तनमनु
प्रापुर्द्विरेफश्रियम् ॥ ६३ ॥

योगाचारमतानुगाः प्रकटित-
श्रद्धाश्च बौद्धोक्तिषु
चार्वाका अथ शून्यवादनिरताः
साकारवादाश्च ये ॥
नासीत्तेष्वपि कोपि योऽस्य निकटं
प्राप्य प्रमृष्टाश्रयो
न स्याद्वेदपथ प्रवृत्तधिषणः
सद्भिर्द्विरास्तां पृथक् ॥ ६४ ॥
सान्न्यासीं पदवीं श्रितेन गमिता
न्येतेन वाराणसी-
मष्टाम्भोधिमितानि यत्तमनसा
वर्षाण्यतर्षाण्यथ ॥
नागद्व्यङ्कमहीमिते क्षितिपतेः
श्रीविक्रमस्याब्दके
मार्गे दर्शतिथौ शिवत्वमगम-
त्सच्चिन्मुदात्मप्रभुः ॥ ६५ ॥
येनास्य सेवनमकारि हृदा यतेन
श्रीछत्रधारिहथुआक्षितिनायकेन ॥

प्राप्तं प्रसादपरिवृंहितमस्य येन
तद्वंशमद्य कथयामि महागुणेन ॥ ६६ ॥
पूर्वं य आस धरणौ धनदोपमानो
धन्यानवद्यगुणभूर्नृपवीरसेनः ॥
देवालयेऽपि सति धीरगणाधिकारे
न श्लेषमाप खलु पूरणसंख्यया यः ॥ ६७ ॥
तस्मादभूदवनिलोकविभूषणश्रीः
संसारसेन इति सार्थपदार्थभूतः ॥
हंसेन्दुकुन्दधवलां किल यस्य कीर्ति-
र्वेलावनीगततमालततिं चकार ॥ ६८ ॥
जातस्ततो नृपवरस्त्वधिभूमि भोरा-
सेनस्ततोऽप्यवधसेन इति प्रसिद्धः ॥
तत्सूनुरास धरणीश्वररूपसेन-
स्तस्मादजायत स शङ्करसेनभूपः ॥ ६९ ॥
लेभे जनिं भवनसेननृपस्ततोऽस्मा-
द्राजा बभूव जगदीश्वरसेननामा ॥
तस्याऽऽत्मजोऽप्यजनि ठाकुरसेनभूपः
श्रीरुद्रसेननृपतिश्च ततो बभूव ॥ ७० ॥
तस्मादवाप जननं जयरूपसेनो

राजा ततो ऽथ मुनिसेननृपाल आसीत् ॥
सुज्ञानसेननृपतिश्च ततोऽजनिष्ट
श्रीमाँस्ततोऽप्यजनि लक्ष्मणसेनभूपः ॥ ७१ ॥
निर्व्वाणसेनवसुधेशवरस्ततोऽभू-
देते बभूवुरिह सेनपदान्तसंज्ञाः ॥
पश्चाच्च कञ्चिदपि हेतुमुपेत्य सिंह-
शब्दान्तनामलसिताः क्षितिपा उदीयुः ॥ ७२ ॥
श्रीमाञ्जगत्सिंहनृपोऽथ जज्ञे
तस्मादभूच्चामरसिंहभूपः ॥
सिंहोत्तरः श्रीचयनो महीप-
स्ततो भवच्छ्रीभरतादिसिंहः ॥ ७३ ॥
सङ्ग्रामसिंहधरणीश्वर आस तस्मा-
त्तस्मादभूदवनिजानिरनूपसिंहः ॥
अस्यारिमर्द्दिबलमर्द्दनसिंहसूनु-
स्तत्सूनुरास किल भूमिपचेतसिंहः ॥ ७४ ॥
राधासिंहस्ततो जज्ञे तस्माट्ठाकुरसिंहकः ।
देवीसिंह स्ततोराजा विष्णु सिंहस्ततः परः ॥७५॥
द्वितीयोऽनूपसिंहोथ जातस्तस्मात्क्षितीश्वरः ।
श्रीमान् भूपतिसिंहस्तत्तस्माल्लेभे जनिन्नृपः॥७६

अथाऽभवद्धारिलसिंहभूपः
श्रीनीलकण्ठश्च ततो बभूव ॥
जातश्च तस्माज्जयदेवसिंह-
स्तस्मादभूच्छ्रीबलभद्रसिंहः ॥ ७७ ॥
आविर्भावमतोऽधरद्धरणिपा-
च्छ्रीकर्णसिंहो नृपो
जातश्चाप्यत उग्रसिंहनृपति-
स्तस्माच्च भूपोऽचलः ॥
शोभासिंह इतीरितोऽ-
थ नृपतिर्जज्ञेऽवधेशस्ततो
राज्ञोऽस्मात्कनकोपमोऽथ कनकः
कान्त्या कलावान्नृपः ॥ ७८ ॥
भारासिंहो ऽथ भूपालः सुखरामाभिधस्ततः ॥
भक्तसिंहस्ततो जज्ञे देवकीसिंहकस्ततः ॥ ७९॥
तस्मादभूद्धवलसिंह इति प्रसिद्धः
श्रीरत्नसिंहनरपालक आस पश्चात् ॥
राजा निहाल इति विश्रुतमोऽथ जात-
स्तस्मादभूच्च भुवि पत्तनसिंहभूपः ॥ ८० ॥
तस्मादजायत च मन्दिरसिंहभूपो

गोपालसिंहनरपालवरश्च पश्चात् ॥
भूपालसिंहमनुजेशवरस्ततोऽभू-
च्छ्रीखड्गसिंहनृपरत्नमजीजनत्सः ॥ ८१ ॥
इच्छासिंहोऽथ संजातः प्रजानामनुरञ्जकः ॥
तस्मात्कुवेरसिंहोऽभूत्तस्माद्बदनसिंहकः ॥ ८२ ॥
तस्मादभूदवनिपालकहेमसिंहो
जातस्ततस्तु धरणीशगुरुप्रसादः ॥
प्रादुर्बभूव नरनाथवराच्च तस्मात्
संसारसिंह इतिनामलसन्नरेशः ॥ ८३ ॥
वैजूसिंहस्ततो जातो नीलसिंहस्ततोऽभवत् ॥
स्वरूपसिंहस्तत्सूनुर्बलवाँस्ततसुतोऽभवत् ॥ ८४ ॥
वैजूसिंहमसूत सोऽपि नृपतिः
श्रीनीलसिंहस्ततः
सूतस्तेन सुरूपसिंहधरणी-
पालः सदाचारभूः ॥
तत्पुत्रो बलवन्तसिंह उदितो
ऽथोद्धारसिंहस्ततो
वंशीसिंह इतीरितश्च नृपति-
स्तस्मादवापज्जनिम् ॥ ८५ ॥

तस्मादाप धराधिपाच्छुभजनुः
श्रीवालसिंहो नृपो
जज्ञे रामलसिंहराजतिलकः
श्रीपुष्करस्ततस्सुतः ॥
श्रीसत्युत्तरभूमिपोऽस्य तनुजः
श्रीचेतसिंहस्तत-
स्तस्माच्छ्रीशिवनाथसिंहवसुधा-
नाथोऽधिजज्ञे कृती ॥ ८६ ॥
द्वितीयोऽचलसिंहोऽस्मादस्मात्कुञ्जरसिंहकः ॥
ततो नीलधरः प्रोक्तो दाऊसिंहस्ततोऽभवत् ८७
राजा पृथ्वीपाल-
स्तस्मात्तस्मान्मनोहरणसिंहः ॥
तस्माद्बभूतो भूपो
विष्णुत्याख्योऽत्यसहद्यवलवीर्यः ॥ ८८ ॥
तत आस स चन्दनसिंहमही-
भृद्भूदथ केसरिसिंहनृपः ॥
नरनाथवरोञ्झितभूमिसुरो
प्यजनिष्ट सुभावपदश्च ततः ॥ ८९ ॥
अथाऽभवल्लोहितसिंहनामा

राजा प्रजाचक्रचकोरचन्द्रः ॥
श्रीरूपनारायणसिंह आसीत्
ततस्ततोऽभूत्किल सूर्यसिंहः ॥ १० ॥
जयमल्लोऽथ विजज्ञे
राजा तस्मात्प्रतापमल्लोऽभूत् ॥
गुणवान् गुलाबमल्लो
भूपो भूयो बभूव तज्जातः ॥ ११ ॥
तस्मात् कल्याणमल्लो नरपतितिलकः
क्षेमकर्णस्ततोऽभूद्
विभ्रत्साहीत्युपाख्यामथ धरणिपति-
र्भूपतीत्याख्य आसीत् ॥
शूरः सङ्ग्रामसाही रिपुगणदलन-
स्तत्सुतोऽथास्य सूनु-
र्देवो देवोपमानः कुलकमलरवी
रुद्रसाही बभूव ॥ १२ ॥
गन्धर्वसाही च ततो विजज्ञे
हमीरसाहीत्यपराभिधानः ॥
अलब्धपुत्रस्य स भूमिपालो
भ्यषेचयत्स्वीयपदेऽनुजं स्वम् ॥ १३ ॥

सोऽयन्त्रिभुवनसाही

चक्रे राज्यं चिराद्‌थास्याऽभूत् ॥

धीमान् हलधरसाही

ज्येष्ठः पुत्रो महीपालः ॥ १४ ॥

हरगोबिन्दसाही च तत्सुतोभूद्धराधिपः ॥

अप्राप्य तनयं सोऽपि भ्रात्रेराज्यं ददौ स्वयम् १५

ररक्ष पृथ्वीं युवराजसाही

ततो महाराजपदं प्रपद्य ॥

तदात्मजोऽभूद्‌थ चेतसाही

भूपस्स चाप्यास तनूजहीनः ॥ १६ ॥

प्राज्यं राज्यमथाप्य तस्य वसुधा-

मापालयत्तत्पितु-

र्भ्राता श्रीकरतालसिंहनृपति-

स्तालोन्नतो मानतः ॥

तस्यापीन्द्रियजिद्बभूव तनुजः

साहीत्युपाख्यालसन्

वीरश्रीः सुषुवे च तेन वशनः

साही निदानं श्रियाः ॥ १७ ॥

तस्मान्महेशदत्तः

साही शब्दोपधानयुग् जज्ञे ॥
पत्नी तस्यासीत्सा
पूर्वोक्ता काञ्चनी देवी ॥ ९८ ॥
तस्यामजायत महेशनरेन्द्रमौलेः
श्रीच्छत्त्रधारिनृपतिर्नृपतिप्रवीरः ॥
विश्वक्षितीशपरिषन्मुकुटोपलाभो
धीमान्विपक्षवरपक्षविघातदक्षः ॥ ९९ ॥
दिग्दन्तिपृष्ठमधिरुह्य यदीयकीर्ति-
र्लब्धोदयोदयगिरिस्थसितांशुशोभाम् ॥
क्रोडीकरोत्यकृतकृष्णदलोत्थलोक-
क्लेशा सदोपचितकान्तिविराजिता च ॥ १००॥
स्वाम्यङ्घ्रि वारिजयुगेऽर्पितवारिजादि-
पूजाङ्गचित्ततनुगेहधनेन राज्ञा ॥
साफल्यमापि सकलं जनुषोऽमुनैव
साक्षाच्छिवः कथय कस्य पुरः स्थितः स्यात्॥ १०१
तस्माद्रामसहाय आस बलवा-
नुग्रप्रतापस्ततत-
स्तस्मादास जगन्निरीक्ष्यविभवो
वैरीभपञ्चाननः ॥

श्रीराजेन्द्रप्रतापसाहिनृपतिः
कृष्णप्रतापस्ततो
जागर्त्येष नृपालभालतिलकः
सौभाग्यभूः पुत्रवान् ॥ १०२ ॥
आधायाग्नीन् ब्राह्मणद्वारतोऽयं-
सन्तर्प्यैतान्सर्त्विजो भूरिकामैः ॥
प्रापत्तेभ्यः पुत्रमिन्दूपमानं
पुण्येऽह्न्यग्रेऽभीष्टलाभः करस्थः ॥ १०३ ॥
इष्टाविष्टावस्य राज्ञोऽग्न्यगारे
लोकैर्लौक्या काप्यभिख्या चकास्ति ॥
इन्द्रः सोमो वायुरन्ये च देवा
विप्रव्याजैर्दृश्यतां यत्र यान्ति ॥ १०४ ॥
चातुर्मास्ये विस्तृते त्वस्य राज्ञः
सम्भारो यः प्रादुरासीत्क्रियान्तं
दृष्ट्वा नूनं राजराजोपि चित्तं
कुर्यात्किञ्चिच्चञ्चरीकायमाणम् ॥ १०५ ॥
तस्य स्नाने स्वर्द्रुशृङ्गार्यसङ्क-
श्चित्तारूढश्चित्रभावन्तनोति ॥
लोकश्लाघ्यो भूमिपालोपि यस्मिन्

सिम्नासूनां श्लेषमाप्यैव सख्यौ ॥ १०६ ॥

एतद्यशोविततशुक्लवितानभागै-
श्छन्नं विलोक्य गगनं निखिलं नरोऽमी ॥
शोभार्थमेव दधते निजमातपत्रं
न त्वातपस्य विनिवृत्तिविधानबुद्ध्या ॥ १०७ ॥

कीर्त्तेर्न चास्य कथमप्युपमानताहां
हंसीमवैमि विपरीतगुणोदयेन ॥
एषा हि दुग्धमयमेव तनोति सर्वं
सा तूत्सुकाऽस्ति पयसोऽपि पयो विभक्तुम्॥१०८

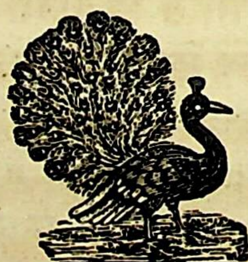
सत्कर्मदेवगुरुभक्तिरमुष्य राज्ञो
लक्ष्मीं विभर्ति नितरां सुरलोकनद्याः ॥
देहत्रयं सपदि साधु पवित्रयन्ती
संयोजयन्त्यपि तथार्थचतुष्टयेन ॥ १०९ ॥

सत्येव नूतनवयस्यतुलाढ्यभोग-
योग्यश्रियाञ्च परितः समुपागतायाम् ॥
शुक्लेषु कर्मसु रजोविमुखेषु नित्य-
मत्यन्तसक्तहृदयत्वममुष्य दृष्टम् ॥ ११० ॥

गाम्भीर्यैऽम्बुनिधिर्गरिम्णि गिरिणा
तुल्यः प्रतापे शुचे-

मध्यान्हार्कनिभः सुकीर्त्ति लतिका-
प्रोद्भूतिकन्दाग्रणीः ॥
श्रौतस्मार्त्तविधानकुन्दनिवहे
पूर्णेन्दुरुद्यत्कलः
सानन्दः शरदः शतं विजयतां
कृष्णप्रतापो नृपः ॥ १११ ॥
सोऽयं भूपवरः स्ववंशगुरुभिः
पञ्चाक्षरीभाष्यगां
व्याख्यां चारु कृतां कुतोऽप्यलभत
प्राग्दर्शितैः स्वामिभिः ॥
श्रद्धामात्रवशोऽथ तां वहुमतां
सम्मुद्र्य विद्यामयीं
विद्वद्भ्यः प्रवितीर्णवान्मुदमिया
देतेन विश्वेश्वरः ॥ ११२ ॥
सम्बन्धमारम्भगतं विधाता
निर्वाहकश्चास्य विधेः शिवस्य ॥
करोतु कल्याणतमं स सिद्धौ
नृपालचित्तोपगतः कुमारः ॥ ११३ ॥
॥ श्रीरस्तु शुभम्भूयात् ॥

"नेत्राम्भोध्यङ्कपृथ्वीमितशरदि शुभे
फाल्गुने फाल्गुनश्रीः
श्रीमत्कृष्णप्रतापक्षितिपतिरकरो-
त्काशिकायां प्रयागम् ॥
तत्कुण्डाग्निप्रधूमं मुहुरयमपिव-
ल्लक्ष्यमेवाच्छकुक्षौ
चन्द्रः किम्वामृतार्द्रे स्वयमयमसज-
द्यत्कलंकायतेत्र ॥ १ ॥
वर्षेऽस्मिन्कलिकालकेलिकलिते
प्यासीद्विवादो युगे
वर्षा तत्र निदानमस्य धरणी-
पालस्य यागाहुतिः ॥
इत्येषा रघुबीरपण्डितकवे-
रुक्तिर्न युक्तिच्युता
लोकानां निगमागमादिकथितं
प्रामाणिकं चेन्मतम् ॥ २ ॥"



श्रीगणेशायनमः ॥

नमो रुद्राय देवाय स्वतंत्रायाखिलात्मने ॥
प्रधानपुरुषेशाय जगत्सर्गादिहेतवे ॥ १ ॥
या विभाति सदा साक्षिस्वरूपेण स्वभावतः ॥
तान्नमाम्यादरेणैव शिवामानन्ददायिनीम् ॥ २ ॥
विश्वनाथपदाम्भोजनखचन्द्रमरीचयः ॥
सन्तुरिष्णोस्तमस्यन्धे मम सन्त्वलम्बनम् ॥ ३ ॥
विश्वेशं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्म सदाशिवम् ॥
नमस्कृत्य हरं साम्बं कुर्वे भाष्यप्रकाशिकाम्॥४॥
मुमुक्षूणामनुष्ठेयं विक्षेपविनिवृत्तये ॥
मोक्षं ससाधनं वच्मि परपक्षनिरासतः ॥ ५ ॥
यदत्र सौष्ठवं किञ्चित्तद्गुरोरेव मे न हि ॥
यदत्रासौष्ठवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्न हि ॥ ६ ॥
सत्यज्ञानानन्दात्मकमद्वितीयं ब्रह्मैव शुद्धसत्त्व-
प्रधानमायोपाधिकं सदीश्वरभावं मलिनसत्त्वप्र-
धानाऽविद्योपाधिकं सज्जीवभावं च जगाम ॥

जीवेशत्वाऽऽभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति तापनीये श्रवणात्तत्र मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरस्तां मायां वशीकृत्य सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च जीवानां सर्वेषामभ्युदयाऽपवर्गार्थं संकल्पमात्रेणैव लीलया जगतस्सर्गस्थितिविलयानाचरति ॥

तत्र च ये जीवास्स्वाज्ञारूपश्रुतिस्मृत्युक्तमार्गानतिलंघनेन स्वात्मानं भजंते तेषामनुग्रहायोपासनार्थं शंखचक्रगदाशूलमृगपरशुधरं नीलोत्पलदलकालमेघपूर्णचन्द्रस्फटिकसमानवर्णं आनन्दघनं सर्वाङ्गसुन्दरं मूर्त्तिद्वयं शुद्धसत्त्वमयं बहुलीलास्पदं विष्णुशंकराख्यं स एवेश्वरो जग्राह ॥

तच्च मूर्त्तिद्वयं वैकुण्ठकैलासादिषु भक्तानां हृदये च नित्यं सन्निहितं वर्त्तते तत्र च भगवान्विष्णुः फलत्यागपूर्वकं निरंतरानुष्ठितवेदानुवचनयज्ञदानतपोभिर्विमलीकृतस्वांतानां नित्यानित्यवस्तुविवेकेन तृणीकृतब्रह्मलोकादिभोगानां शमदमादिमतां मुमुक्षूणां वहुविधस्व-

निश्वासभूतवेदार्थविचारासमर्थानां पुरुषाणां मोक्षसाधनीभूतब्रह्मात्मतत्त्वबोधनाय स्वांशेन श्रीभगवद्बादरायणरूपेणाऽवतीर्णो बहुविधन्यायोपेतैरध्यायचतुष्टयात्मकैर्ब्रह्मसूत्रैः सकलवेदांतवाक्यानि संग्रंथयामास ॥

तानि च सूत्राणि अतिगंभिरार्थतया दुरवगमाभिप्रायाणि संति ॥

इदानीं कलौ दुष्टचित्तैर्भेदबादिभिर्भेदाभेदबादिभिश्च कैश्चिदन्यथाऽन्यथा योजितानि पुरुषार्थपर्य्यवसायीनि न बभूवुः ॥

अथ भगवान्परमेश्वरः सर्वज्ञः शंकरः करुणया लोकानुग्रहार्थं स्वांशेन श्रीसर्वज्ञभगवत्पादशङ्कराचार्य्यरूपेण ब्रह्माद्यंशैः शिष्यभूतैः सहावतीर्य्य ब्रह्मसूत्रव्याख्यानरूपश्रीमच्छारीरकभाष्यकरणेन सकृच्छ्रवण मात्रेण अविद्यातिमिरतिरस्कारपटीयसो मुख्याधिकारिणः पुरुषधौरेयाननुजग्राह ॥

अथ भगवान् परमेश्वरः सर्वज्ञः करुणानिधिः

सकलभूतपतिः श्रीब्रह्मा श्रीमच्छारीरकभाष्य-
मतिगंभीरार्थतया दुरवगममभिसंलक्ष्य करुण-
या लोकानुग्रहार्थं स्वांशेन श्रीसर्वज्ञभगवत्पा-
दपद्माचार्य्यरूपेण अवतीर्य्य श्रीमच्छारीरकभा-
ष्यव्याख्यानरूपश्रीमत्पञ्चपादिकानामवार्त्ति -
ककरणेन मध्यमाधिकारिणो नुजग्राह ॥
अथेदानीं पञ्चपादिकामीमांसाऽसमर्थानलसा-
ननायासेन झटिति ब्रह्मतत्त्वं साक्षाच्चिकीर्षतो
मन्दाधिकारिणोऽनुग्रहीतुकामः श्रीभगवान्
श्रीमत्पंचपादिकाकारस्तेषां ब्रह्मतत्त्वं करतल-
विल्वफलीकारयितुं जपमात्रेण सकलपुरुषार्थ-
साधकं सर्ववेदांतसारभूतं दिव्यमंत्रराजश्रीप-
ञ्चाक्षरीमहामंत्रं श्रवणमनननिदिध्यासनात्म-
कमारोपितसकलाधिष्ठानतया सर्वात्मकत्वेन
अनंतकल्याणगुणतया वस्तुतो निर्विशेषचिन्मा-
त्रस्वरूपतया च कीर्त्तयिष्यन् श्लोकानां त्रयो-
विंशत्या भाष्यरूपया व्याचष्टे ॥ ० ॥
त्यागोहीति ॥

यद्वा नन्विदंकारास्पदेभ्योऽनात्मभ्यो विवेकेनाहं-
कारास्पदमात्मानं सर्व्वलोकोऽहमस्मीति प्रत्ये-
ति दुःखं चानुभवति तेनज्ञातज्ञापकत्वा न्निः-
प्रयोजनत्वाच्चात्मतत्वप्रतिपादनं व्यर्थमिति चे-
न्न चिद्भास्यत्वेन लक्षणेनेदं कारास्पदानामपि-
देहेन्द्रियप्राणमनसां प्रतिभासतोहंकारास्पद-
त्वेन तदविवेकात्तेन च शुद्धेप्यात्मनि दुःखित्वा
द्यभिमानात् शास्त्रीयेण च ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

त्यागो हि नमसो वाच्य
आनन्दः प्रकृतेस्तथा ॥
फलम्प्रत्ययवाच्यं स्यात्
त्याज्यं पत्रफलादिकम् ॥ १ ॥

समूलस्य तस्य निवृत्तेस्तस्मादज्ञातज्ञापकत्वा-
त्सप्रयोजनत्वाच्चात्मतत्त्वप्रतिपादनं न व्यर्थन्त-
स्य चात्मतत्त्वस्य तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिवे-
दांतमहावाक्यमेवप्रमापकम् वाक्यं च पदार्थज्ञा-

नद्वारेणैव वांधकमिति तत्त्वं पदार्थयोः प्रकृत-
वाक्यार्थानुकूलयोरन्यतोऽसिद्धत्वात्तावपि शा-
स्त्रेणैव प्रमातव्यौ यूपाहवनीयादिवत् ततश्च य-
तो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जी-
वंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति इत्यादिसृष्ट्यादिश्रु-
तयस्तत्पदवाच्यार्थस्य समर्प्पिकाः सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्मेत्यादयस्तु लक्ष्यस्य एवं तद्यथा महा-
मत्स्य उभे कूलेनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं
पुरुष एतावुभावनुसंचरति स्वप्नान्तंच बुद्धांतं चे-
त्याद्या वृहदारण्यके चतुर्थे प्रपाठके जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्त्यादिश्रुतयस्त्वंपदवाच्यार्थस्य समर्प्पिकाः
योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः॥
नहि दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येदित्यादयस्तु लक्ष्यस्य तेन-
प्रथममवांतरवाक्येभ्योऽनुभूतयोः शुद्धजीवब्रह्म-
णोस्तत्त्वमस्यादिवाक्ये मुख्यार्थान्वयानुपपत्ते-
र्लक्षणया च स्मरणोपपत्तिः सुषुप्तौ निर्विकल्पक-
साक्षिचैतन्यानुभवांगीकारश्च अद्वितीयब्रह्मवि-
जिज्ञापयिषया प्रवृत्तानां सत्यज्ञानादिपदाना-

मुपाधिविशिष्टचैतन्ये शक्तत्वेपि चैतन्यमात्रे तात्पर्य्येण तत्रैवांशे संस्कारोद्बोधाच्च इच्छंति ह्याकाशादिपदादपि निर्विकल्पकं तात्पर्य्याधीनत्वाच्छब्दप्रवृत्तेः ॥ एतेन प्रमितिप्रमात्रोर्महावाक्यार्थबोधेभानमपास्तं असंप्रज्ञातसमाधेः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्चेति पारोक्ष्यसद्वयत्वाभ्यां च तत्त्वंपदार्थमात्रानुभवादेवन कृतकृत्यतावाच्यार्थभेदावभासान्न पौनरुक्त्यं लक्ष्यार्थस्य चैकत्त्वादखण्डार्थता पदजन्यस्य स्मरणस्य निर्विकल्पकवाक्यार्थानुकूलस्य निर्विकल्पकत्वमनुभवादेवाविरुद्धं सविकल्पकवाक्यार्थबोधे सविकल्पकपदार्थोपस्थितिरंगं निर्विकल्पकवाक्यार्थबोधे च निर्विकल्पकपदार्थोपस्थितिरंगं प्रकृते च निर्विकल्पको वाक्यार्थबोधः तस्यैव प्रमात्वेनाज्ञाननिवृत्तिसामर्थ्यात् ॥ अतो न लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेण लक्षणानुपपत्तिः ॥ प्रकृतवाक्यार्थबोधा नुकूलपदार्थोपस्थितेरेवशक्तिलक्षणासाध्यत्वात् ॥ ननु तर्हि वेदान्तमहावाक्यभ्य

एवपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे सति तस्य स्व-
त एव प्रामाण्यात्तेनाज्ञानतत्कार्य्यनिवृत्त्युपप-
त्तौ किं विचारेणेति चेत्सत्यं वेदांतायद्यपि स्वतः
प्रामाण्यान्निर्विकल्पकमात्मसाक्षात्कारं जनय-
न्ति तथापि तस्य मन्दबुद्धीनां बादिविप्रतिपत्ति-
जसंशयप्रतिवंधेनाज्ञाननाशकत्वासामर्थ्याद्विचा-
रेण तु संशयनिवृत्तौ निरपबादमज्ञानादिनिवृ-
त्तिरिति संशयवीजभूतबादिविप्रतिपत्तिनिरा-
करणार्थं विचार आरभ्यते तत्र त्वंपदार्थे प्रथ-
मं विप्रतिपत्तयः प्रदर्श्यन्ते तत्पदार्थस्य शास्त्र-
तात्पर्य्यविषयतयाभ्यर्हितत्वेपि त्वंपदार्थस्य-
शास्त्रजन्यमोक्षफलभागितया ततोप्यभ्यर्हित-
त्वात् ॥ तत्र देहाकारपरिणतानि चत्वारि भूता-
न्येव त्वंदार्थ इति चार्वाकाः ॥ चक्षुरादीनि प्र-
त्येकमित्यपरे ॥ मिलितानीत्यन्ये ॥ मन इ-
त्यन्ये ॥ क्षणिकविज्ञानमिति सौगताः ॥ शून्य ॥
मितिमाध्यमिकाः ॥ देहेन्द्रियातिरिक्तो देह-
परिमाण इति दिगम्बराः ॥ कर्त्ता भोक्ता ज-

ह्णो विभुरिति वैशेषिकतार्किकप्राभाकराः ।
जडबोधात्मक इति भाट्टाः ॥
भोक्तैव केवलबोधात्मक इति सांख्याः पातञ्जलाश्च।
अविद्यया कर्तृत्वादिभाक् परमार्थतो निर्द्धर्म्मकः परमानन्दबोध एवेत्यौपनिषदाः ॥
एवं सामान्यतोऽहंप्रत्ययसिद्धे चिदात्मनि बादिविप्रतिपत्तिभिः संदिग्धेऽहं प्रत्ययस्यालम्बनविशेषनिर्णयायाह भगवानाचार्य्यस्त्यागोहीति ॥
यद्वा एवं बादिविप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं त्वंपदार्थो निर्द्धारितः ॥ संप्रति तत्पदार्थस्तथैव निर्द्धारणीयः ॥ तदर्थं निराकार्य्या बादिविप्रपत्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ ननु नब्रह्मणा सह जीवस्यैक्यमभ्युपपद्यते ब्रह्मणः सद्भावस्यैवाभावात् ॥ तथाहि ॥ सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं ब्रह्म सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिवाक्येन प्रतिपादितम् ॥ जगत्कारणं तु प्रधानमचेतनमितिसांख्याः ॥
पशुपतिरेव जगत्कारणं सचेतनोपि जीवात् भिन्नस्तदुपास्य एवेति पाशुपताः ॥

भगवान्वासुदेव एव ईश्वरो जगत्कारणं तस्मादुत्पद्यते संकर्षणाख्यो जीवस्तस्मान्मनः प्रद्युम्नस्ततोहंकारो निरुद्धस्तेन कार्य्यत्वाज्जीवस्य तेन सह ब्रह्मणो वासुदेवस्यात्यन्तभेद इति पाञ्चरात्राः ॥

परिणामी नित्यः सर्वज्ञो भिन्नाभिन्न इति जैनास्त्रिदण्डिनश्च ॥

नास्ति सर्वज्ञतादुपेतं ब्रह्म आम्नायस्य क्रियापरत्वेन तत्र तात्पर्य्याभावात् किन्तु वाग्धेन्वादिवत्सर्वज्ञत्वादिदृष्ट्या जगत्कारणं परमाण्वादिर्जीवो वोपास्य एवेति मीमांसकाः ।

अस्ति नित्यज्ञानादिमानीश्वरः सर्वज्ञः पृथिव्यादिकार्य्यलिङ्गानुमितः स च जीवाभ्दिन्न एवेति तार्किकाः ॥

क्षणिकविज्ञानं सर्वज्ञ इति सौगताः ॥

क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषो नित्यज्ञानरूपः प्रधानांशसत्त्वगुणप्रतिफलिततया सर्वज्ञः संसारिपुरुषविलक्षण एव ईश्वर

इति पातञ्जलाः ॥

अद्वितीयपरमानन्द एव ब्रह्म तच्च जीवस्य वास्तवं स्वरूपं मायया च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं जगदुपादानं निमित्तं चेत्यौपनिषदाः ॥

एवं वादिविप्रतिपत्तिभिः संदिग्धे तत्पदार्थे चौपनिषदपक्षपरिशेषेण तन्निर्णयायाह भगवान् ॥

अथ मोक्षे तत्साधने च विप्रतिपद्यन्ते विपश्चितः॥ तत्र लौकायतिकास्तावत्प्राकृतलोकानुसारिणो मनुष्यत्वादिविशिष्टं भूतचतुष्टयसंघात एव चैतन्यं मन्यमाना नानागमपुराणानुमानादिमतान्तरप्रसिद्धमपि देहादिव्यतिरिक्तं चेतनं बन्धमोक्षभागिनमशुद्धबुद्धयोऽपलपन्ति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति वदन्तः ॥ तत्र कस्यमोक्षं प्रत्याशा ॥

तदेकदेशिनोपि प्रत्येकसमुच्चयाभ्यामिन्द्रियाणि मनः प्राणं वा चेतनमुपगच्छन्तस्तथैव वञ्चकाः ॥

विज्ञानवादिनस्तु क्षणिकविज्ञानस्कन्धं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तमात्मत्वेन मन्यमानाश्चतु-

र्विघ्नैरात्म्यभावनया तस्य सोपप्लवविज्ञानसं-
तानस्यात्यन्तोपरमं वा निरूपप्लवसर्वज्ञसंता-
नान्तर्भावं वा मोक्षमिच्छन्ति ॥

माध्यमिकास्तु शून्यमात्रमात्मानमुपगतान
किञ्चिदपि तत्त्वमस्तीति शून्यभावनाप्रकर्षप-
र्य्यन्तात् तत्त्वज्ञानाच्छून्यभावमेवापवर्ग्गमाहुः॥

आर्हतास्तु देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तं देहपरि-
माणमात्मानमभ्युपगम्य तस्य पुर्य्यष्टककर्म्मा-
ष्टकपरिवेष्टितस्यार्हतशास्त्रोक्तेन तपसात्मैका-
कारसमाधिना परिपाकेन चाष्टविधबन्धप्रध्वं-
सेसति सुखैकता तस्य निरावरणज्ञानस्य सन्त
तोर्ध्वगमनमलोकाकाशगमनं वा मोक्षमाचक्षते॥

पञ्जर भञ्जन इव पञ्जरस्थस्य शुकस्य स्वातं-
त्र्यं इदमेव स्वातंत्र्यं मोक्ष इति सिद्धम् ॥

काणादास्तु देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तं विभुमा-
त्मानं नवविशेषगुणाश्रयं कल्पयन्तो जल्पन्ति॥
द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां षस्णां
पदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां यत्तत्त्वज्ञानं तत्पू-

र्वकादात्मतत्त्वसाक्षात्कारादीश्वरोपासनासहि-
तानांनवानां वैशेषिकगुणानां प्रागभावासहवृ-
त्तिः प्रध्वंस एवात्मकैवल्यमिति ॥

नैयायिकास्तु प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन-
दृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवित-
ण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानामुद्देश-
लक्षणपरीक्षाभिरात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्र-
वृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाख्यद्वादशवि-
धप्रमेयनिष्कर्षेणात्मद्वयसाक्षात्कारात् श्रवण-
मननिदिध्यासनपूर्वकात्सवासनमिथ्याज्ञान-
निवृत्तौ तत्कार्य्याणां रागद्वेषमोहानां निवृ-
त्तिस्ततस्तत्कार्य्ययोः प्रवृत्तिपूर्वकयोर्द्धर्माधर्म-
योस्ततः पूर्वार्जितकर्म्मणां कायव्यूहपूर्वकभो-
गेन क्षयाच्छरीरानारम्भस्ततो बाधलक्षणस्यैक-
विंशतिप्रभेददुःखस्यात्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति
कल्पयंति ॥

अपरेतु ऐकभविकन्यायेनात्मज्ञानमन्तरेणा-
पि निषिद्धकाम्ययोरननुष्ठानान्नित्यनैमित्तिका-

नुष्ठानाच्च नागामिकर्मोत्पादो विद्यमानस्य चो-
पभोगेन क्षयात्सकलकर्मोच्छेदलक्षणमपवर्ग-
माहुः ॥

प्राभाकरा अपि वैदिककर्मानुष्ठानाद्विहि-
तात्मज्ञानपूर्वकाद्देहेन्द्रियादिसंबंधस्य धर्माध-
र्मपरिक्षयनिमित्तमात्यन्तिकोच्छेदलक्षणं मोक्षं
मन्यंते ॥

भाट्टास्तु ज्ञानकर्मसमुच्चयादेवात्मनो जड-
बोधात्मकस्य नित्यज्ञानं नित्यं सुखं चेति ॥
ततश्च विषयविशेषानपेक्षया नित्यज्ञानेन नि-
त्यसुखाभिव्यक्तिरित्याहुः ॥
मानसज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा दुःखाभाव
एव वा मुक्तिरित्यपितदीयाः ॥

सांख्यास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकादनाद्यवि-
वेकनिवृत्तौ तं पुरुषं प्रतिचरिताधिकारायाः
प्रकृतेः पुनस्तद्भोगार्थाऽप्रवृत्तिरिति त्रिविधदुः-
खस्यैकांतात्यन्तनिरोध एव स्वभावतः केवल-
स्यापि पुरुषस्य कैवल्यमित्याहुः ॥

पातञ्जलास्तु प्रकृतिपुरुषविवेकेनाभ्यासवैरा-ग्यपरिपाकात् यमनियमासनप्राणायामप्रत्या-हारधारणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधिपूर्वकात्परमे-श्वरप्रसादजातपंचविधानां चित्तवृत्तीनां निरोधा-देवधर्ममेघशब्दितादसंप्रज्ञातसमाधेः कैवल्यमि-ति कल्पयंति ॥

त्रिदण्डिनस्तु जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदमभ्युपे-त्य ज्ञानकर्म्मसमुच्चयाभ्यासादेव कारणात्मके ब्रह्मणि कार्य्यात्मकजीवस्य कर्मवासनासहित-भेदांशनिवृत्तिर्मोक्ष इति वदंति ॥

परमेश्वरप्राप्तिरित्यन्ने ॥ सतरङ्गनिस्तरंगभेदेन समुद्रद्वैविध्यवत्सविकारनिर्विकाररूपेणावस्था-द्वयं ब्रह्मणः परिकल्प्य ज्ञानकर्म्मसमुच्चयाभ्या-सादेव सविकारावस्थापरित्यागेन निर्विकारा-वस्थाप्राप्तिरेव मोक्ष इत्यपरे ॥

पाशुपतास्तु यथोक्तपाशुपतधर्म्माचरणा-त्पशुपतिसमीपगमनमेव पुनरावृत्तिरहितं मोक्ष इत्याहुः ॥

एवं यथोक्तविष्णुभक्तिधर्म्माचरणाद्विष्णु-लोकगमनमेवमोक्ष इति वैष्णवाः ॥

पञ्चाग्निविद्याद्युपासनैरर्चिरादिमार्गेण हिरण्य-गर्भप्राप्तिरेव मोक्ष इति हैरण्यगर्भाः ॥

एवमपरेऽपि स्वकपोलकल्पितं श्रुतियुक्ति-विरुद्धमेव बहु कल्पयंति ॥

औपनिषदास्तु भगवतानुगृहीताः निरति-शयानन्दबोधरूप आत्मैवानाद्यविद्यानिवृत्त्यु-पलक्षितो मोक्ष इत्याचक्षते ॥

अविद्यायाश्च सर्वदुःखोपादानत्वात्तन्नि-वृत्त्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरप्युपपद्यते तस्य स्वरूपे साधनानपेक्षत्वेऽपि व्यञ्जकतया वेदान्त-महावाक्यकरणकः तत्स्वरूपसाक्षात्कार एव प्र-तिबंधकचतुष्टयरहितः साधनं मोक्ष इत्युपचर्यते साधनप्रतिबंधकचतुष्टयं विषयभोगवासनाप्रमा-णगताऽसंभावना प्रमेयगताऽसंभावना विपरीत भावनाचेति तत्र विषयाऽऽसक्तेः श्रवणांगभूताः शमदमादयो निवर्त्तकाः प्रमाणगताऽसंभावना-

याः श्रवणं निवर्त्तकं प्रमेयगताऽसंभावनाया म-
ननं निवर्त्तकं विपरीतभावनायाश्च निदिध्यास-
नं निवर्त्तकमिति ॥

अतः श्रवणादिसम्पादनेनाऽसम्भवानादिप्रति-
बन्धपरिक्षयाय चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा
समारंभि भगवता वादरायणेन ॥

मोक्षकामश्चास्यामधिकारी शान्तो दान्त
उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्येदित्यादि श्रुत्युक्तशमाद्युपबृंहितविधि-
मूलकेऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रेऽथशब्देन
शमादिविशिष्टस्य मुमुक्षोरेव सूत्रणात् ॥
तदयं निर्गलितार्थः ॥ शमादिसहिते-
न मुमुक्षुणा गुरुमुपसृत्य मोक्षसाधनब्रह्मात्मै-
क्यसाक्षात्कारप्रतिबन्धाऽसम्भावनादिनिवृत्तये -
चतुर्लक्षणमीमांसया वेदान्तवाक्यविचारः प्रतिब-
न्धनिवृत्तिपर्य्यन्तमावर्त्तनीय इति॥तत्र मोक्षस्व-
रूपं यावद्विशिष्य न निश्चीयते तावत् तत्र कस्य
कामना उदेतु तत्स्वरूपमात्रानिश्चयात्कामना-

यां जातायामपि विचारेण साधनविशेषनिश्चये सत्येव तत्र मुमुक्षोः प्रवृत्तिः सम्भवतीति तत्तद्वाद्यभ्युपगतमुक्तितत्साधनाभासनिरासेन परमार्थसती मुक्तिस्तत्साधनं विचार्य्यावधार्यते ॥

तत्रोपनिषत्पक्षव्यतिरिक्तपक्षेषु न तत्साधनेषु कामनोदेतुमर्हति ॥ तत्तद्वाद्यभ्युपगमानां मोक्षप्रकाराणामप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्च॥ तथाहि चार्वाकनये तावन्मोक्षस्वरूपस्यैवानभ्युपगमात् देहेन्द्रियप्राणमनसां च भौतिकत्वेन विनाशित्वाभ्युपगमात् तेषामेव च स्वरूपतो दुःखरूपत्वात् दुःखहेतुत्वाच्च न तन्निवृत्तिसमये संसारसमये वा दुःखनिवृत्त्यात्मकमोक्षफलभागितावकाशः॥अत एव सौगतमतमप्यपास्तम् तत्रापि क्षणिकविज्ञानसन्तानस्य सोपप्लवत्वेन सर्वदुःखस्वरूपत्वात् तन्निवृत्तौ च स्वस्यैवाभावात्कस्य मोक्षावकाशः ॥ न ह्यात्मनो नाशः कस्याप्यभिमतो निरुपाधिप्रेमास्पदत्वात् ॥ स्वनाशाद्वरं दुःखितया जीवनम् शून्यवा

दे तु किङ्केन काम्येत कामिनः कालत्रयेप्यसत्त्वात् ॥ आहतपक्षेपि सततोर्ध्वगमनस्यालोकाकाशावस्थानस्य च क्रियात्वेन विनाशित्वान्ना पुनरावृत्तिलक्षणमोक्षकामनाविषयता- सुखस्य च मोक्षरूपत्वाभ्युपगमे तस्य जन्यत्वे पूर्वोक्त एव दोषः ॥ अजन्यत्वेपि मुक्तसंसारिणोरविशेषात्स एव दोषः ॥ ननु नास्तिकमतेषु मास्तु मोक्षकामना फलफलिनोर्विनाशित्वात् ॥ आस्तिकमते तु नास्ति स दोष इति तत्रोपपद्यत एव सा ॥ तथाहि ॥ देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तो नित्यो विभुरात्मेति तावत् सर्वप्रमाणसिद्धं तत्र प्रत्यक्षं तावत् योऽहं पितरौ बाल्येऽन्वभूवं सोहं वार्द्धक्ये प्रणप्तॄनऽनुभवामीति प्रत्यभिज्ञात्मकमनन्यथा सिद्धमबाधितं च बाल्यवार्द्धकयोर्देहभेदेप्येकं प्रतिसन्धातारं विषयीकुर्वत् तदतिरिक्तमेव स्थायिनमात्मानं विषयीकरोति तस्य च पूर्वकोटिरहितत्वं जातस्यास्मिन् जन्मनि किञ्चिदप्यननुभूतवतः

स्तनपानाद्यर्थप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तज्जातीयेष्टसाधनतास्मरणतज्जनकसंस्कारतज्जनकानुभवाश्रयत्वनियमेन ततः पूर्वमपि तथैवाभ्युपगमात् पूर्वानुभवसंस्कारस्मरणेच्छादीनामेकाश्रयाणामेकविषयत्वेन कार्य्यकारणभावनियमात् तथा च पारमर्षं सूत्रमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति संघातस्य परार्थत्वाच्च शय्यासनादेर्हि चेतनस्य भोग्यस्य भोक्त्रर्थत्वं दृष्टम् एवं देहस्यापि भोग्यत्वाऽविशेषाद्भोक्त्रर्थत्वम् ॥ यश्च भोक्ता स स्वयमसंहतः स्वार्थ एव सिध्यति ॥ अन्यथाऽनवस्थानात् ॥ एवं जडवर्गदृष्टत्वेनापि तत् सिद्धिः ॥ एवं च सदकारणकत्वेनोत्तरकोटिरहितत्वमपि तस्य विनाशकारणासम्भवाच्च ॥ अविनाशीवारेयमात्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ एवं प्रत्यक्षानुमानशब्दैस्तस्य नित्यत्वसिद्धेस्तस्य विरोध्यनित्यत्वव्याप्यत्वसावयवत्वमध्यमपरिमाणवत्त्वाऽसम्भवान्निरवयवत्वे निश्चिते पर-

माणुः परममहान् वेति विषये सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्परममहानेवेति निर्णीयते ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतिभ्यश्च परमाणुत्वपक्षेपि नित्यत्वसम्भवादापाततो न मुमुक्षानुपपत्तिः विचारनिष्कर्षे तु परममहद्ब्रह्माभिन्नत्वरूपमोक्षासिद्धया तदनुपपत्तिं वक्ष्यामः॥ तदेवं सर्वास्तिकसाधारणे देहेन्द्रियातिरिक्ते भोक्तरि बन्धमोक्षभागिनि नित्ये सिद्धे तस्य बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यान्नवविशेषगुणान् मनःसंयोगजन्यान्मन्यंते वैशेषिकतार्किकप्राभाकराः ॥ नवविशेष गुणोदय एव तस्य संसारो युगपत्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इति ॥ तथा च पारमर्षं सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति ॥ तस्मादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरविनाशित्त्वात् परमपुमर्थत्त्वाच्चात्र विवेकिनां कामनोपपद्यते इति नैवम् स्वाभाविक धर्माणां धर्मिणि सति समुच्छेदासम्भवात्॥

घटे सति तद्गतयावद्विशेषगुणनिवृत्त्यदर्शना-
त् ॥ तथा चोक्तं वार्त्तिके आत्माकर्त्रादिरूपश्चे-
न्माकाङ्क्षीस्तर्हिं मुक्ततां नहि स्वभावोभावानां
व्यावर्त्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति ॥ तथा च धर्मिणासहै-
व तेषां निवृत्तिरङ्गीकरणीयेति पूर्वोक्तनैरात्म्य-
वादप्रसङ्गः ॥ तदुक्तं ब्रह्मसिद्धिकारैः ॥ विज्ञाना-
दिविशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा च मुक्तिरुच्छेदपक्षा-
न्न भिद्यते न हि सतोऽप्यात्यन्तिको दर्शनाभावो
ऽभावाद्विशिष्यते कश्च सर्वतः प्रेयस आत्मनो
ऽभावमभिकाङ्क्षेदित्यपुरुषार्थो मोक्षः स्यादिति
सर्वविशेषगुणविनिवृत्तिविशिष्टे चात्मनि प्रमा-
णाभावात् ॥ अज्ञायमानस्य दुःखाभावस्यापु-
मर्थत्वाच्चान्धकारप्रनृत्तसदृशत्वापत्तिः॥ अज्ञाय-
मानस्यापि स्वरूपेण पुमर्थत्वमित्यपि न माना-
भावेन तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेरुक्तत्वात् । तत्प्र-
माणत्वाभिमतानामनुमानानामाभासत्वात्॥ अ-
शरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति श्रु-
तिरेव तत्र मानमिति चेन्न ॥ जीवतोऽपि देहा-

भिमानरहितस्य सुखदुःखसम्बन्धाभावप्रतिपाद-
नपरत्वान्नस्याः नवविशेषगुणरहितावस्था वि-
शेषप्रमापकत्वाभावात्तत्प्रतिपादकपदाभावाच्च
यत्तु न्यायभाष्यकृतोक्तं शान्तः खल्वयं सर्वं वि-
प्रयोगः सर्वो परमोऽपवर्गः वहुत्रकृच्छ्रं घोरं पापकं
लुप्यत इति कश्च बुद्धिमान् सर्बदुःखोच्छेदं सर्व-
दुःखासंविदमपवर्गं न रोचयेदिति तद्यथा मधु
विषसम्पृक्तान्नमनादेयमित्येवं सुखं दुःखानुषक्त-
मनादेयमिति ॥तन्न॥ दुःखाभावस्यापि सुखाङ्गत्वे-
न पुरुषार्थत्वात्स्वतन्त्रपुरुषार्थद्वयकल्पने माना-
भावात् सुखकाले दुःखाभावस्य नियतत्वात् ॥
दुःखाभावकाले च सुषुप्तिप्रलयादौ सुखस्याप्य-
भावान्न सुखस्य दुःखाभावार्थत्वेन पुमर्थत्वस-
म्भावनाव्यभिचारात् ॥ अधिकसुखेच्छया त्वल्प-
सुखोपेक्षा युज्यते न तु केवलदुःखाभावायेति
प्रेक्षापूर्वकारिणां पन्थाः अस्तु तर्हि नित्य
सुखाभिव्यक्तिरिति भट्टाचार्य्यमतं तत्र पूर्वोक्तदू-
षणासम्भवात् न विकल्पाऽसहत्वात् नित्यसुख-

मात्मनो भिन्नमभिन्नं वा नाद्यः आत्मन आनन्द-
रूपत्वात्तदभिन्नस्य नित्यसुखस्य दुःखरूपत्वापत्तेः ॥ नान्त्यः ॥ तदभिन्नस्य सुखरूपत्वे आत्मनः सदाप्रादुर्भूतत्वात् बन्धावस्थायां मोक्षापत्तेः अत एवात्माऽभिन्नं तत्सुखमिति परास्तम् ॥ आत्मरूपस्य सर्वदाऽनावृतत्वेन तदभिन्नसुखस्य संसारावस्थायामपि भानप्रसङ्गात् ॥ अनया चानुपपत्त्या नव्यमीमांसकैः केवलदुःखाभाव एव परिगृहीतः स च निराकृत एव आत्मनिवृत्तिमन्तरेण तदाश्रितदुःखनिवृत्त्ययोगात् ॥ भाट्टैः कार्य्यकारणयोस्तादात्म्याभ्युपगमात्समवायिकारणनिवृत्त्यैवलोके कार्य्यनिवृत्तिदर्शनाच्च ॥ अस्तु तर्हि साङ्ख्ययोगमतम् ॥ तत्र त्वसङ्गस्यात्मनो निर्विशेषत्वात् दुःखस्य बुद्धिधर्मत्वाभ्युपगमात् ॥ दुःखसमवायिकारणध्वंसहेतुकदुःखनिवृत्त्यभ्यु - पगमेपि नात्मन उच्छेदसम्भावना स्वप्रकाशत्वाच्च नान्धकारप्रवृत्ततुल्यता न अस्मिन्नपि पक्षे सतो दुःखस्य निरोधाऽसम्भवात् असतो निरोधस्य

चोत्पत्त्यसम्भवात्॥

"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति"
स्मृतेः॥ संसारान्मोक्षस्याणुमात्रेणापि विशेषा-
नुपपत्तेरपुरुषार्थत्वं तुल्यमेव वरं वैशेषिकादि-
मतेऽसतोपि दुःखस्य निरोधः सम्भवत्यसतश्च
निरोधस्योत्पत्तिः सम्भवति तदपेक्षयापि तुच्छ
एवायं सत्कार्य्यपक्षः॥ तथाचात्मनो दुःखाभावो
नाम कश्चिदतिशयो गुणाधानलक्षणो मलक्षाल-
नलक्षणो वा वक्तव्यः॥उभयथापि तस्य ध्रुवम-
नित्यत्वं उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिलक्षणानां
चतुर्णामपिक्रियाफलानां विनाशित्वनियमात्॥
मोक्षस्य सर्ववादिभिरविनाशित्वाभ्युपगमात्॥
तदुक्तं वार्त्तिककारैः॥ "उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः
संस्कृतिश्च क्रियाफलम्॥ मुक्तिर्विलक्षणैतेभ्य-
स्तेनेहानर्थ्यको विधिरिति" ॥ भाष्यकारैश्च
महता प्रबन्धेन प्रतिपादितमेतत् समन्वया-
धिकरणे अत एवैकदेशिमतानामप्यनवकाशः॥
भेदाभेदपक्षस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्॥ पार-

मार्थिकभेदस्य निवृत्त्ययोगाच्च ॥ इह च ज्ञान-
त्वस्य निवर्त्तकतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वा-
त्स्वप्नगन्धर्वनगरशुक्तिरजतादौ तथा दर्शनात् ॥
तदुक्तं पञ्चपादिकाकृद्भिः ॥"यतो ज्ञानमज्ञान-
स्यैव निवर्त्तकमिति" साङ्ख्यादिमतेप्यात्मनो
नित्यानुमेयत्वात्तत्साक्षात्कारो न सम्भवत्येव प-
रोक्षज्ञानं त्वद्याप्यस्तीति न तत्साधनं परोक्ष-
स्वभावस्याप्यात्मनो योगजधर्म्मप्रभावासाक्षा-
त्कार इत्यपि न योगजधर्म्मस्य पदार्थसा-
मर्थ्यानुसारेणैवातिशयहेतुत्वात् तदाहुर्भट्टाचा-
र्य्याः ॥"यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घ-
नात् ॥ दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्ति-
तेति" आस्तां तावदितः परं कृतधियामद्वैतनि-
ष्ठावतां तत्तद्वादिविभीषिकानिरसनैः किङ्कर्ण-
कोलाहलैः ॥

यत्तु प्रस्तुतमद्वितीयपरमानन्दैकताना-
त्मकं वस्तु प्रत्यगभिन्नमेतदधुना निर्णीयते
न्यायतः नन्वौपनिषदपक्षेप्यनुपपत्तिः समाना ॥

तथाहि ॥ अज्ञाते कामनानुदयात् ज्ञाते तत्र कामना वाच्या ॥ तथा च ॥ कथमहेयानुपादेये नित्यसिद्धआत्मनि सा भवतु सिद्धे इच्छाविरहात्संसारावस्थायामपि मोक्षापत्तेश्च ॥ तदुक्तं किञ्च मानादविज्ञाताविमुक्तिः काम्यते न च ज्ञातायां त्वात्मनित्यत्वान्नितरां नास्ति कामनेति ॥ न च संसारावस्थायामविद्याऽऽवृत्तत्वाद्विद्यमानोप्यद्वयानन्दो न भासते विद्यया त्वविद्यायां निवृत्तायां स्वप्रकाशत्वादानन्दरूपेण स्वयमेव प्रथत इत्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टे कामनेति वाच्यम् अविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपत्वात् ॥ सोऽविद्यात्मभिन्नातत्स्वरूपा वा आद्ये द्वैतापत्तिरद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च द्वितीये पूर्वोक्तदोष इति। अत्रोच्यते न सिद्धत्वमात्रेणात्मनीच्छाविरहः ॥ सिद्धत्वं किं सत्वं वा ज्ञायमानत्वं वा अप्रतिबद्धसाक्षात्कारविषयत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ विस्मृतग्रैवेयकप्राप्तौ रज्जुभुजङ्गमनिवृत्तौ च व्यभिचारात् ॥ अत एव न द्वितीयोपि तस्येच्छाप्रयो

जकत्वात् ॥ तृतीयस्तु भवतीच्छापरिपंथी सतु प्रकृते नास्ति असंभावनादिप्रतिबंधात् ॥ अत एव पित्तदूषितरसनस्य सितमश्नतो मधुरत्वेन तां जानतोपि न माधुर्य्यनिमित्ततृप्तिविशेषोत्पत्तिः ॥ पित्तदोषेण माधुर्य्यसाक्षात्काराभावात् ॥ तथा च द्विविधमिष्टं वस्तुतोऽप्राप्तं ग्रामादि प्राप्तमपि भ्रमव्यवहितं कंठचामीकरादि एवं परिहार्य्यमपि द्विविधं वस्तुतोऽपहृतं गर्तादि सर्वदापरिहृतं रज्जु भुजङ्गादिभ्रममात्रादपरिहृतमिव तत्राद्ययोः क्रियावधानौ प्राप्तिपरिहारौ द्वितीययोस्तु साक्षात्कारमात्रसाध्यौ अत्रैव परमपुमर्थत्वं मन्यते क्रियाव्यवधानाभावात् ॥ तथा च परमानन्दप्राप्त्यऽविद्यानिवृत्योरपि भ्रमव्यवहितत्वादसिद्धत्वप्रत्यये कामनाविषयत्वमुपपद्यत एव तदुक्तं वार्तिके"न युक्तं कामना मुक्तौ पुंसां नास्तीति भाषितुं देशकालानवच्छिन्नसुखादरर्थित्वदर्शनादिति"। आत्मत्वेन सिद्धत्वेपि निरतिशयसुखत्वेनासिद्धत्वात्तेन रूपेण काम-

नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ अन्यच्च ॥ ग्रामादिकिञ्चिदप्राप्तं नरः प्राप्तुमिहेच्छति हेमादिविस्मृतं किञ्चित्करस्थमपि लिप्सते ॥ परिहार्य्यं तथाऽनिष्टं कंटकादि जिहासति रज्ज्वां सर्पादि किञ्चिच्च त्यक्तमेव जिहासति ॥ नियतोपायसाध्यत्वादवाप्यपरिहार्य्ययोः विधितः प्रतिषेधाच्च साधनापेक्षिता भवेत् ॥ अज्ञानान्तरितत्वेन संप्राप्तत्यक्तयोः पुनः ॥ याथात्म्यज्ञानतो नान्यत्पुरुषार्थाय कल्पत इति वस्तुनि विकल्पासंभवेन कथं तत्तद्वादिनामेकदेशिनां च विकल्पा इति न शंकनीयम् ॥ परमात्मकज्ञानविषयतया विकल्पासंभवेपि संशयविषयतया स्थाणुः पुरुषो वेत्यादाविव विकल्पप्रतीतेः सत्त्वे वाधाभावात्॥ बाधितविषयत्ववद्दोषजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वात् ॥ तदुक्तं मीमांसाभाष्यकारैः ॥ "यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनो नान्य इति"मीमांसावार्तिककारैश्च तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाण-

ता ॥ अन्यथा सा तु हेतूत्थदोषज्ञानादपोद्य-
त इति तुल्यवदेवाप्रामाण्यप्रयोजकद्वयमुक्तं त-
स्माद्बाधाभावेपि दोषजन्यत्वादप्रामोण्यमेवेति
तथा न्यायपारावारदर्शी विश्वविख्यातकीर्तिरु-
दयनाचार्य्योऽपि न्यायकुसुमाञ्जलौ चतुर्थेस्तवके
आह "मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमा-
तृता तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मत
इति" बौद्धाधिकारेऽपि तथा स एवाह तदेव वा-
क्यम्॥ एतावता ग्रन्थेनाभिहितं सर्वं श्रीमन्त्र-
राजेन स्वावयवैः पञ्चभिरक्षरैः समस्तैर्व्यस्तैश्च
पंचब्रह्मपुरुषात्मकैर्ध्वनितमिति तदेवाविर्भाव-
यितुं त्यागोहीत्यादिकया नसंशयइत्यन्तिकया
त्रयोविंशतिश्लोक्या श्रीभगवान् श्रीमद्दिव्यमन्त्र
राजभाष्यकारो मन्दाधिकारिणोऽनुजग्राह ॥

त्यागइति स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः॥

हि इति हिशब्दो नमश्शब्दवृत्तित्यागार्थकत्व-
स्यैषोर्घ इत्यादौ प्रसिद्धिं द्योतयति ॥

नमस इति नमःशब्दस्य अनुकरणत्वेनानव्ययं

त्वान्नसुब्लुक् वाच्य इति शक्तिलक्षणान्यतरवृत्ति-
विषय इत्यर्थः॥अनेकार्थशब्दस्थले प्रसिद्धार्थे श
क्तिरप्रसिद्धार्थे लक्षणेति नैयायिकाः मीमांसकाश्च
अन्वयानुपपत्तिरूपस्य तात्पर्य्यानुपपत्तिरूपस्य
वा लक्षणाबीजस्येहशेऽर्थेऽनुपलम्भात् प्रसिद्धा-
प्रसिद्धयोरुभयोरप्यर्थयोश्शक्तिरेवेति वैयाकर-
णाः ॥ प्रकृते नमश्शब्दस्य नमस्कारार्थत्वमेव
लोकवेदयोर्बहुशः प्रसिद्धन्तु त्यागार्थकत्वमि-
ति त्यागेऽर्थे लक्षणैवोचितेति मूलस्य वाच्य इ-
त्यस्य यथाश्रुतस्य शक्तिवृत्तिविषयत्वार्थक-
त्वे नैयायिकमीमांसकयोर्मते असंगतिरेवस्या-
दित्यन्यतरवृत्तिविषयत्वलक्षणं वाचयत्वं प्रकृ-
ते स्वीकर्तव्यम् ॥ वैयाकरणमते तु यथाश्रुतेपि
न काप्यनुपपत्तिः ॥ "त्यागे नमस्कृतौ चार्थे
ध्याने भाने तथा स्मृतौ॥नमश्शब्दं प्रयुञ्जीत भावे
भ्रंशे विशेषत इति"निघण्टुस्तन्मतेपि नानुपपत्तिः
शक्तिग्राहकत्वस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धयोस्समत्वात् ॥
मूले वाच्य इति वदतां श्रीमदाचार्य्यपादानामपि

नमस्कार इव त्यागेऽपि शक्तिरेव नतु लक्षणेति स्वारस्यं प्रतीयतेऽन्यथा लक्ष्य इत्येव वदेयुर्नतु वाच्य इति ॥ तथाच वाच्य इत्यस्य शक्तिविषय इत्येवार्थं उचितो न तु शक्ति लक्षणान्यतरवृत्तिविषय इत्यर्थं इति प्रकाशकारादीनामपीदमेवाभिमतम् ॥ आनन्द इति आनन्दः परं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्॥अनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानीत्यादिश्रुतिभ्यः परं ब्रह्म साम्बशिवः ॥ सत्यं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषमित्यादि ॥ शिवमद्वितीयन्तुरीयं मन्यन्त इत्यादिश्रुतिभ्यश्च प्रकृतेरिति शिवशब्दात्मिकायाः तथेति तथेत्यस्य फलमित्युत्तरेणान्वयः तथेत्यस्य तद्वदित्यर्थः ॥ यथा प्रकृतेः कश्चिदर्थस्तथा प्रत्ययस्यापि कश्चिदर्थो नतु निरर्थकः ॥ प्रत्ययेति तथेतिशब्दप्रयोगतात्पर्य्यम्॥ फलमिति फलमित्यस्योद्देशत्वमित्यर्थ इति नैयायिका मीमांसकाश्च उद्देश्ये लक्षणा धर्मे शक्तिर्लाघवादित्यभिप्रायस्तेषां फलमित्यस्योद्देश्यमित्येवार्थ इति वैया-

करणाः॥ लक्षणाद्बीजस्याभावादिति तेषां भावः फलमिति यदतां श्रीमदाचार्य्यपादानामपि फलमित्यस्योद्देश्यमित्ययेवार्थो न तूद्देश्यत्वमित्यर्थ इत्यभिमतमन्यथा फलत्वमित्यत्र ब्रूयुर्न तु फलमिति॥ वस्तुतस्तु फलमित्यस्योद्देश्यविधेयभावः सम्बन्ध इत्यर्थं उचितः॥ उपपदविभक्तेस्सम्बन्धार्थकतायास्सर्वशास्त्रसम्मतत्वात्॥ शिवस्योद्देश्यत्वं द्रव्यकर्मकत्यागस्य च विधेयत्वम्॥ तथा च शिवोद्देश्यकत्यागविषयो द्रव्यमिति बोधः फलितः॥ प्रत्ययेति चतुर्थ्येकवचनङेप्रत्यये-त्यर्थः॥ वाच्यमिति॥ वाच्यमित्यस्य व्याख्यानं पूर्ववत्॥ त्यागस्य सकर्मकत्वात्कर्मजिज्ञासायामाह त्याज्यमिति त्याज्यत्वं तस्य सामान्यतया निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् त्याज्यविशेषमाह पत्रफलेति॥ १॥ पदार्थानभिधाय वाक्यार्थमाह त्यजामीति ददामि उत्सृजामीति यावत्॥ इदमिदमिति॥ न विप्सायां द्विर्वचनं ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादाविव व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धस्याप्रतीतेः॥ किन्तु देयद्रव्यस्य प्रातिस्विकरूपाभिप्रायेणैच्छिकः पुनःपुनः प्रयोगः॥

त्यजामीदमिदं सर्वं
चतुर्णामिह सिद्धये
अथ वा नमसो वाच्यः
प्रणामो दैन्यलब्धये ॥ २ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादितिवत् ॥ देययावद्द्रव्याणां स्मृतानां केषांचिदस्मृतानां च कूटस्वरूपाभिप्रायेणाह सर्वमिति ॥ यावद्देयं यथाशक्ति स्मृतमस्मृतञ्च। तत् सर्वमुत्सृजामीति तात्पर्यार्थः ॥ परमसूले फलस्यानुक्तावपि विश्वजिता यजेतेत्यत्र यथा फलस्यानुक्तावपि यागस्तोर्थक्याय स्वर्गकाम इति कल्प्यते ॥ तथेहार्थादिचतुष्टयकाम इति कल्प्यते ॥ यागस्थले स्वर्गमात्रकल्पनेपि परमेश्वरचरणारविन्दपूजायाः ये यथा मां प्रपद्यन्ते इत्यादिवाक्यैस्सकलफलस्याधिकारिविशेषेषु प्रतिपाद्यतया अर्थ धर्मकाममोक्षाणां श्रीपादारविन्दप्रसादेन सुलभत्वाद्धेदाह चतुर्णामिति॥इहेति जीवद्दशायामित्यर्थः ॥ ननु जीवद्दशायामर्थधर्मयोस्सिद्धावपि कामशब्दोदितस्वर्गस्य यजमानत्वावस्थापन्न-

शरीरावच्छेदेन न सिद्धिः ॥ किन्तु स्वर्गफलभोक्तृत्वावस्थापन्नशरीरान्तरावच्छेदेन यजमानशरीरस्य नष्टत्वादेवं मोक्षस्यापि यच्छरीरावच्छेदेन ज्ञानोत्पत्तिस्तच्छरीरावच्छेदेन न लाभः ॥ किन्तु साधनाधिकरणशरीरस्य नाशादनन्तरं लाभो मोक्षस्येति कथं चतुर्णामिहेत्युक्तिस्सङ्गच्छत इति चेन्न ॥ ज्ञानस्य दृष्टफलकतया ज्ञानाधिकरणशरीरावच्छेदेनैव मोक्षलाभः ॥ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे इत्यादि श्रुतिभ्यो जीवन्मुक्तेर्जीवद्दशायामेव लाभेन विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादि श्रुत्या विदेहमुक्तिलाभेपि विमुक्तश्चेति स्वारस्येन जीवन्मुक्तिलाभान्न तदंशेप्यनुपपत्तिरित्याशयात् स्वर्गांशे इहेत्यनेन यागानन्तरभाविकिञ्चिदपूर्व स्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्तियागादुत्पद्यते यजमानशरीरावच्छेदेन तदेवापूर्वंस्वर्ग्गजनकं स्वर्गजनकत्वात् स्वर्गस्वं भाक्तन्तत्रेति तादृशभाक्तस्वर्गाधिकरणमिदमेव यजमानशरीरमिहेत्यनेन गृह्यते इ-

त्याश्रयात् ॥ सिद्धय इति कामादीनां त्रयाणाम नित्यत्वात्तदंशे सिद्धिरुत्पत्तिर्मोक्षस्य नित्यत्वा- त्तदंशे सिद्धिर्ज्ञप्तिस्तस्यै इत्यर्थः ॥ सिद्धय इत्यस्य तन्त्रेणोभयार्थकत्वमेकरूपावच्छिन्नेन्वयाभावेन कथमेकशेष इति न शङ्कनीयमनेकशब्दप्रयोगं विनैवैकशब्दस्य बह्वर्थकतयानेकशब्दाप्रसक्त्या- वेकशेषस्यैवाभावात् ॥ वाह्यार्चादिनैव वर्गच- तुष्टयसिद्धौ ध्यानज्ञानादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या न त्यागार्थकत्वम् नमश्शब्दस्येत्यधिकारिविशेषं प्रत्याह ॥ अथवेति ॥ नमस इति पूर्ववत् विश्व- जिन्न्यायेन फलमाह दैन्येति ॥ २ ॥

दैन्यशब्दस्यार्थान्तरं घण्टया अधीयत इति तदीयश्लोकस्य पूर्वार्द्धमादत्ते दैन्यं सेवेति ॥ वाच्या एव तु ते सर्वे न तु लक्ष्याः कथञ्चनेति तस्योत्तरार्द्धन्तत्फलं तु मीमांसकनैयायिकमते नानार्थशब्दस्थलेऽप्रसिद्धेऽर्थे लक्षणेति तन्निरस- नम् ॥ सेवाध्यानं न तु पूजा तस्या उक्तत्वात् ॥ दीनः सेवकः ध्याता ज्ञप्तिः ज्ञानन्तदस्यास्तीति ज्ञप्तिमान् ज्ञानी सिद्धि-

दैन्यं सेवा तथा ज्ञप्ति-
स्सिद्धिस्सर्वस्य वस्तुनः ॥
नमामि देवदेवेशं
सकामोऽकाम एव वा ॥ ३ ॥

स्सर्वस्येति ॥ सङ्कल्पमात्रेण सकलाभिमतान-भिमतपदार्थानां रचना सा यस्यास्ति स सिद्धि-मान् ॥ सद्भावो दैन्यं तस्य लाभायेत्यर्थः ॥ अ-स्मिन्नर्थे वाक्यार्थमाह ॥ नमामीति ॥ नमनं ध्यानं ज्ञानं वा ॥ अणिमाद्यष्टसिद्धिर्वा अधि-कारिविशेषस्यानुक्तत्वेपि सामर्थ्यात्सर्वमते इदं विशेषणं बोध्यम् ॥ सकाम इत्यादि ॥ प्रायेण सकामत्वमेव भवतीति प्रथमं प्रयोगः ॥ शिव शब्दार्थकुक्षिप्रविष्टत्वादाह देवदेवेति विनिग-मनाविरहादाह सकाम इति ॥ एवार्थस्य प्रत्ये-कमन्वयः ॥ एकाधिकरणकत्वस्योभयोर्विरो-धात् ॥ एवेनैव समुच्चयनिराकरणम् अत्रार्थे वाच्यार्थसौष्ठवायाह वेति ॥ ३ ॥

नञा निषिध्यते भाव-
विकृतिर्ज्जगदात्मनः ॥
मस्मनं शिवदेवेश
नेह नानास्ति शब्दतः॥ ४ ॥

परमगुरावर्पितकर्मभिश्चित्तशुद्धौ श्रीमत्पादारविन्दोपासनया चित्तैकाग्र्यसम्पत्तौ च ज्ञानेऽधिकारी भवतीति तं प्रतिविवर्त्तवादादिना शुद्धं स्वरूपमुपदिशति ॥ नञेति परिणामार्थकमसुधातोर्मसनमित्यर्थे म इति ॥ सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ न मः परिणामो यस्य स नमास्तत्सम्बुद्धौ हेनम इति ॥ नैकधेत्यादाविव निरनुबन्धो न शब्द इति न नलोपः ॥ शिवेत्यपि सम्बुद्ध्यन्तान्निरुपपदभावशब्दो ब्रह्मणि विकृति शब्दः षड्विकारवाची ॥ भावस्य ब्रह्मणो विकृतिर्भावविकृतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः आत्मन इत्यत्र सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ॥ आत्मन इत्यस्य ब्रह्मण इति समानाधिकरणं विशे-

अयेति गमयेत्यर्थे
तस्माच्छुद्धोस्मि नित्यशः
प्रणामो देहगेहादे-
रभिमानस्य नाशनम् ॥ ५ ॥

षणं भावाभिन्नस्य आत्मन इत्यर्थः का विकृ-
तिरित्यपेक्षायामाह जगदिति ॥ जगद्रूपोविका-
रो ब्रह्मणो नास्तीत्यर्थः ॥ शिवशब्दार्थमाह
देवेशेति ॥ अत्रार्थे प्रमाणमाह नेह नानेति ॥४॥

चतुर्थ्यर्थमाह अयेति ॥ तस्मात्तव विकारा-
भावे प्रवेशस्याभावादहं शुद्धोऽस्मीति फलितं
नित्यश इत्यनेन सर्वदा एकरूपत्वन्नतु संस्का-
र्यत्वादिरूपतेति ध्वनितम् पाशुपतमतेनाह
प्रणाम इति ॥ ५ ॥

तन्मते एव शिवशब्दार्थमाह ॥ शिवस्य
चिद्रूपा नारायणाख्या शक्तिस्तदीया ब्रह्माख्या
शक्तिस्तत्त्रशक्तयोपि त्रयाणांस्वाभिन्नाः ॥
शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ॥ नजेति* मन्त्र-

*इदं पूर्वोक्तस्यैव व्याख्यानं सिंहावलोकनन्यायेन एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

शिवो ब्रह्मादिरूपः स्या-
च्छक्तिभिस्तिसृभिस्सह
अथ वा तुर्यमेव स्या-
न्निर्गुणं ब्रह्म तत्परम् ॥ ६ ॥

घटकनञर्थवाचिनिरनुबन्धनशब्देनेत्यर्थः ॥ सानुबन्धनिरनुबन्धयोरुक्त्यनुक्त्योर्हेतूप्रसिद्ध्यप्रसिद्धी ॥ शिवदेवेशेत्यत्राद्यं प्रतीकं द्वितीयं व्याख्यानं नेह नानास्तीति शब्दत इति वक्तव्ये इति शब्दानुक्तिस्तु क्वचिदितिं विनाप्यनुकरणत्वस्य दर्शनात् ॥ देवदेवेशमिति देवानामिन्द्रादीनां देवा ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेषामीशः ॥ देवेशेत्यत्र देवानां ब्रह्मादीनामीशः ॥ द्वितीयपक्षे नमश्शब्दस्य प्रणामार्थकत्वमुक्तं तत्र प्रणामशब्दार्थमाह ॥ अन्यत्र प्रसिद्धप्रणामशब्दार्थस्य त्यागे अप्रसिद्धप्रणामलक्षणकरणे वीजमुपासना ज्ञानप्रकरणे ईदृशस्यैवौचित्यम-

नमसो नमने शक्ति-
र्नमनं ध्यानमेव च ॥
चतुर्थ्या तादात्म्यसम्बन्धः
कथ्यते प्रत्यगात्मनोः ॥ ७ ॥

न्याहृश्यप्रसिद्धलक्षणस्य देहाद्यभिमानित्वं प्र-
योजकम् ॥ उपासनापक्षे शिवस्वरूपमाह
शिव इति ॥ आदिना विष्णुरुद्रौ ॥ तिसृभिः
सरस्वत्यादिभिः ज्ञानपक्षे शिवशब्दार्थमाह
अथवेति ॥ ६ ॥

निर्गुणपक्षे नमश्शब्दार्थमाह नमस इति ॥
ध्यानन्निदिध्यासनम् ॥ पूर्वन्दैन्यशब्देन सगु-
णस्य ध्यानमुक्तमिदानीं तु निर्गुणस्य ध्यानं
निदिध्यासनम् ॥ पूर्वं देहाद्यभिमानाभावप्र-
णामस्तत्फलं सगुणध्यानम् इदानीं नमश्श-
ब्दार्थो ध्यानं निदिध्यासनं ज्ञप्तिशब्देनोक्तमि-
दानीं ज्ञानप्रकरणमाह चतुर्थ्येति तादात्म्यस-
म्बन्धः अभेदः प्रत्यङ् जीवः आत्मा ईश्वरः ॥७॥

अहं शिवश्शिवोऽहं च
मन्ये वेदान्तनिष्ठया ॥
इत्येव नम इत्युक्तं
वेदैश्शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
अथवा दास एवाह-
महन्दास इतीरणम् ॥
इत्येव नम इत्युक्तं
वेदैश्शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ९ ॥
अथवेदमिदं सर्वं

अनयोरभेदस्तत्फलितमाह अहमिति ॥८॥

उपासनापक्षे नमश्शब्दार्थो लोके यः प्रसिद्धस्तेन नमस्कर्त्ता अपकृष्टः ॥ नमस्कार्य्यः उत्कृष्टस्तत्फलितं वाच्यार्थमाह अहं दास इति॥९॥ ज्ञानपक्षे केवलज्ञान्यभिप्रायेण पूर्वमुक्तमिदानीं जीवन्मुक्तज्ञान्यभिप्रायेण सर्वैषणात्यागपूर्वकं ब्रह्मसाक्षात्कारं मनसि निधाय नमश्शब्दार्थ-

त्यजामि परमाप्तये ॥
अर्त्थन्धर्म्मञ्च कामं च
वाञ्छंश्च जगदीश्वरम् ॥ १० ॥
एतन्मन्त्रार्त्थतत्त्वज्ञै-
र्वेदवेदान्ततत्परैः ॥
निर्णीतं तत्त्वगर्भं य-
द्विज्ञेयं मुक्तिलब्धये ॥ ११ ॥
अथ वा मुक्तिलाभार्त्थं
ध्येयं तत्त्वं विवेकतः ॥
भिन्नंबुद्ध्या हृदा देवं

माह ॥ अथवेदमिति ॥ त्याज्यमाह सर्वमिति विश्वजिन्न्यायेनानुगुणं फलमाह परमेति ॥ परमोमोक्षः सर्वशब्दार्थमाह अर्थमिति परमाप्ति-शब्दार्थं व्याचष्टे वाञ्छंश्चेति ॥ १० ॥

दशभिः पदैरुक्तं यत्तद्ज्ञातव्यमित्याह ए-कादशकेन उपासनापक्षे सेव्यसेवकभाव इत्युक्तं

मन्त्रेणोग्रं जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥ ॥

नमेरचि नमः प्रोक्तो

जन्ता स्याज्जगदीश्वरे ॥

तस्माद्दासोऽहमित्येवं

मत्वा मां प्रापयात्मनि ॥ १३ ॥

तत्स्वरूपश्यति द्वादशकेन ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

सेव्यसेवकभावः कथं बुध्यत इति जिज्ञासां वारयितुं नमश्शब्दस्यार्थान्तरमाह नमेरिति ॥ नमतीति नमः पचादित्वादच् प्रत्ययः ॥ शिवशब्दार्थः स एवेत्याह जगदीश्वरेति ॥ फलितं-वाक्यार्थमाह तस्मादिति ॥ उपस्थितत्वादाह मामिति ॥ चतुर्थ्यर्थमाह प्रापयेति ॥ उपस्थितत्वादाह आत्मनीति ॥ स्वस्मिन् शिवे ॥ १३ ॥

उपासनापक्षे शिवो ब्रह्मादिरूप इत्यनेन कार्यब्रह्मत्वं शिवशब्दस्याभिहितं ज्ञानपक्षे अथ वा तुर्य्यमेवेत्यनेन निर्गुणब्रह्मपरत्वं शिवशब्दस्याभिहितमिदानीं कारणब्रह्मपरत्वं शिवशब्दस्य

अस्मिञ्छेते जगत् सर्वं
तन्मयं शब्दगामि यत् ॥

निरुक्त्याभिधत्ते अस्मिञ्छेत इति चतुर्दशेन अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्निति यस्मिन्नित्यर्थे लक्षणया सर्वमाकाशादिप्रपञ्चात्मकं जगदुत्पत्तिव्युत्क्रमेण शेते लीयते यस्मिन् तत् शि। शीङ् धातोः क्विप् ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः सन्निपातपरिभाषया ह्रस्वस्यपितीति न तुक् शि इति शब्देन प्रधानं प्रकृतिमायापरपर्य्यायम् प्रलयकाले तन्मयं प्रधानमयम् ॥ वैयाकरणमतेन कार्य्यशब्दब्रह्मस्फोटलक्षणनिर्देशद्वारा प्रधानं कारणं निर्द्दिशति शब्दगामीति ॥ यत्प्रधानं प्रकृत्यपरपर्य्यायं शब्दब्रह्मस्फोटलक्षणं गमयति जनयति तत् शब्दगामि ॥ प्रकृते गमिर्जनिमाहानेकार्थत्वात् तद्धानात् ॥ तस्य शिशब्दोदितस्य प्रधानस्य वानात् ॥ स्वस्मिन्विलापनात् शिवः शिप्रधानं स्वस्मिन्वाति विलापयति इति

तद्ध्यानाच्छिव इत्युक्तं
कारणं ब्रह्मतत्पराः ॥ १४ ।
न मा यस्यास्ति लक्ष्मीश !
सोऽहं देवो न संशयः ॥

शिवः ॥ धातूनामनेकार्थतया विलापनमर्थः प्रकृतेर्वाधातोरातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः ॥ १४ ॥

अदन्तनमेति शब्दो मन्त्रे इति मत्वाऽऽह नमेति ॥ न मा अविद्या यस्यास्ति स नमः अहम् नमः निरविद्यः ॥ शास्त्रदृष्ट्या जीवस्य वस्तुतः शुद्धब्रह्मस्वरूपतया अहमविद्यमानाविद्यस्तथापि अहमज्ञ इत्यनुभवात्स्वस्मिन्नविद्यानुभूयते शिवेति सम्बुध्यन्तस्य लक्ष्मीश इति विवरणं लक्ष्यते बुध्यते परमात्मा यया सा लक्ष्मीः विद्या ईशानस्सर्वविद्यानामित्यादि श्रुतिभिः ॥ शिवस्य सर्वविद्याकर्तृत्वेन नियन्तृत्वादीशत्वमिति ॥ हे लक्ष्मीश ! हे विद्येश ! शास्त्र-

तस्मान्मे प्रापयेहैव
लक्ष्मीं विद्यां सनातनीम् ॥ १५ ॥
यस्मादानन्दरूपस्त्वं
देवैर्वेदैर्निगद्यसे ॥

दृष्ट्या अविद्यायामपि अभावेपि स्वानुभव-प्राप्तायाः अविद्याया निराकरणे न मे सामर्थ्य-मिति विद्यां सनातनीं प्रापय इहैवेत्यनेन वि-द्याया दृष्टफलकत्वं सूचितम् ॥ लक्ष्मीमित्यस्य विद्यामिति विवरणं सनातनीमित्यनेन विद्या-या नित्यत्वं सूचितं सोहं देवो न संशय इ-त्याकारां संशयविपर्ययादिशून्यामित्यर्थः ॥१५॥

पूर्वोक्तमर्थं फलितमुपसंहरति यस्मादिति ॥ शिवशब्दार्थमाह आनन्देति ॥ देवैर्विद्वद्भिर्वेदै-ऋग्वेदादिभिर्निगद्यसे उपदिश्यसे त्वमानन्द-रूपः ॥ अहं तु त्वद्भृत्यो दुःखीति मे मह्यं तस्मा-दानन्दस्वरूपत्वाद्देहि योगीश ! योगो निजान-न्दानुभवो योगिनस्सनकादयस्तेषामीश निजा-

तस्मान्मे देहि योगीश !
भद्रं ज्ञानं सुभावनम् ॥ १६ ॥

नन्दप्रदभद्रं निजानन्दस्वरूपत्वाद्धि हि योगीश योगो निजानन्दस्य स्वरूपज्ञानं सुष्ठु भाव्यते स्वस्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षणं स्मर्यते निर्विघ्नं येन तत्सुभावनं तादृशं ज्ञानं देहीति ॥ १६ ॥

नमश्शब्दार्थान्तरं शिवायेति शब्दस्य चार्थान्तरमाह ॥ यस्मात्त्वन्नेतीति ॥ नेति नेतीत्याकारक वेदजं वेदोद्भवं नञर्थम् ॥ आकाशादिप्रपञ्चस्याभावमाकाशादि प्रपञ्चम् मासि त्वं सच्चिदानन्दस्वरूपे अध्यस्यसि शुक्तौ रजतमिवारोपयसि माधातो रिहाऽध्यासोऽर्थः ॥ तस्माद्वेदप्रामाण्यात्त्वं नमोसि ॥ आकाशादिप्रपञ्चतदभावयोरधिष्ठानस्वरूपोसीत्यर्थः ॥ अतो मे मह्यं भद्रं ज्ञानं देहीति शेषः ॥ यतः यस्माद्धेतोस्त्वं नमः भ्रमज्ञः ॥ अहम् अनमो जानः ॥ अनम इत्यकारच्छेद एकत्र नमो भ्रमज्ञः न नमः अनमः भ्रान्तः ॥ अतो भृत्यं भ्रान्तं मां भ्रम-

यस्मात्त्वन्नेति नेतीति
नञर्त्थं भासि वेदजम् ॥
तस्मान्नमोऽसि भद्रं मे
यतो जातो नमो नमः ॥ १७ ॥
शिवं शिवमथाऽऽप्राप्त-
श्शिवायेति निगद्यसे ॥
शिवाय! मे तथा प्राप्त्या

नाशनेन भ्रमज्ञं कुरु इति फलितोऽर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं शिवायशब्दार्थमाह शिवमिति ॥ एकः शिवशब्दो नित्यवाची ॥ द्वितीयः सच्चि-दानन्दवाची॥ आप्राप्त इत्याकारच्छेदः ॥ शिवं आयातः सच्चिदानन्दं स्वरूपं नित्यं सदा प्राप्तः सदानुभविता असि त्वम् ॥ अतो वेदैः शिवाय इति शब्देन निगद्यसे उपदिश्यसे शिवायेति सम्बुद्ध्यन्तं हे शिवाय! सदा सच्चिदानन्दस्वस्व-रूपनिमग्नशिवायं मे मम शिवायं सच्चिदानन्द-

शिवायं कुरु सर्वदा ॥ १८ ॥
शिवां यातो महाभद्र-
नमोऽहं मायया ध्रुवम् ॥

स्वरूपं तथा विद्यया प्राप्तया लाभेन शिवायं सच्चिदानन्दस्वस्वरूपानुभवितारं कुरु सर्वदा १८

शिवायशब्दस्य नमश्शब्दस्य चार्थान्तरमाह शिवां यात इति ॥ शिवां चिद्रूपां ब्रह्मविद्या-लक्षणां शक्तिं यातः प्राप्त इति शिवायः ॥ आङ् रहितात् शिवाशब्दे उपपदे याधातोः कप्रत्ययः महाभद्रेति शिवायशब्दार्थविवरणं यत-श्चिद्रूपां शक्तिं प्राप्तः ॥ अतो महाभद्र महा-मङ्गलस्वरूप नमोहम्॥ नमा चिद्रूपा शक्तिर्यस्य स नमः ॥ अविद्यावान्मायया अविद्यया ध्रुवम् ततः तस्मात् नमाय मह्यम् अविद्यावते मह्यं मः परिणामम् अविद्यया भासमानं विद्यया निराकृत्य शिवायं कुरु कृधातुरिहदानार्थः ॥ शिवायं चिद्रूपशक्तिमद्रूपं मदीयमविद्ययातिरो

ततो नमाय मह्यं म-
भिधावायं कुरु सर्वथा ॥ १८ ॥
शिवमेषि यतो ज्ञप्त्या
शिवायस्त्वं प्रपठ्यसे ॥

हितं त्रिज्ञया देहि प्रादुर्भावयेत्यर्थः ॥ मः इत्यत्र निराकृत्येति शेषः ॥ अस्मिन्पक्षे परिणामवा-चिसान्तं म इति पदमार्थिकमाग न्तु कत्र तु मन्त्र घटकम् ॥ १९ ॥

नमशब्दस्य शिवायशब्दस्य चार्थान्तरमाह शिवमेषीति शिवमिति कर्मणि उपपदे इधातो-र्ज्ञानार्थात् कर्म्मण्यणिति अण्प्रत्ययः ॥ अ-चोञ्णितीति वृद्धिः ॥ शिवायः यतः यस्माज् ज्ञप्त्या विद्यया शिवं सच्चिदानन्दस्वस्वरूपम् एषि जानासि अतः त्वं वेदैः शिवायेति पदेन प्रपठ्यसे उपदिश्यसे ॥ नमशब्दार्थमाह नते इति न मा अविद्या यस्य स नमः ॥ अविद्या रहितः ॥ ते तव माया अविद्या न नास्ति

न ते माया यतो ज्ञप्त्या
नमो वेदैः प्रपठ्यसे ॥ २०
नमोऽहञ्च शिवायोऽहं
नमो मह्यं नमो नमः ॥

ज्ञप्त्या निराकृतत्वादिति शेषः ॥ अतो वेदैस्त्वं नमः निरविद्यो नम इति शब्देन प्रपठ्यसे॥२०॥

परमगुरावर्पितकर्मभिश्चित्तशुद्धौ श्रीमत्पादारविन्दोपासनया चित्तैकाग्र्यसम्पत्तौ च श्रीपरब्रह्मसाम्बशिवकृपया शमदमादिसाधनसम्पत्तौ ब्रह्मनिष्ठश्रोत्रियगुरुषु सदनादिना महावाक्यजन्याखण्डसच्चिदानन्दपरब्रह्मसाम्बशिवाभिन्नशारीरकजिज्ञासुस्वरूपसाक्षात्कारसम्पत्तौ स्वानुभवानन्दं साम्बशिवाभिन्नगुरुं प्रति परीक्षार्थं ब्रह्मानन्दसमुल्लासं समुद्गिरति त्रिभिः पदैर्नमोहमित्यादिभिः ॥ अहं नमः न मा माया यस्य स नमः॥ निर्मायोऽहं शिवायोहं शिवा चिद्रूपा शक्तिस्तामेतीति शिवायः

नमो नमाय शुद्धाय
मङ्गलाय नमो नमः ॥२१॥
नमो नमस्तं शम्भो-

श्चिद्रूपशक्तिमान् शिवोऽहम् ॥ इदानीं स्वस्मा-दन्यस्य नमस्कार्य्यस्याननुभवादात्मानमेव स-च्चिदानन्दं परब्रह्म साम्बसदाशिवं साक्षात्कृत्य न-मस्करोति नम इति मह्यं सच्चिदानन्दपरब्रह्मसा-म्बसदाशिवाय नमः ॥ नमश्शब्दत्रयप्रयोगो वाङ्मनःकायकृतानां त्रयाणां नमस्काराणां स-ङ्ग्रहाय नमनमिहानुसन्धानं परब्रह्मसाम्बसदा-शिवस्य गुरुमन्त्रस्वस्वरूपाभिन्नस्य नमो नमाय निर्मायस्वरूपाय तत्फलितमाह शुद्धायेति ॥ अ-विद्यामायारूपोपाधिद्वयशून्याय तत्फलमाह म-ङ्गलायेति ॥ संसारात्मकामङ्गलरहिताय नमश्श-ब्दप्रयोगः पूर्वंपूर्ववत् ॥ २१ ॥

कथं शुद्धत्वं ब्रह्मणः ॥मायोपहितत्वेन तट-स्थलक्षणसंसारकर्तृत्वादित्वात् ॥ अविद्योपहि-

निराकाराय ते नमः
निर्गुणं निष्क्रियं शान्त-
मित्याद्याः श्रुतयो जगुः ॥ २२ ॥
नमो ब्रह्म निराकारं
शिवायं शिव सर्वदा ॥

तत्वेन भांक्तृत्वाच्चेत्याशङ्का समाधत्ते विवर्त्तवा-
देन नमो नेति ॥ नम इति प्रतीकं नमसनमिति वि
वरणम् न मसनं परिणामः आकाशादिप्रपञ्चात्म-
को यस्य शम्भोः किन्तु अध्यासमात्रमित्याह नि-
राकारायेति तथाच्च सृष्ट्याद्यभावेन प्रवेशाभावेन
च सिद्धं शुद्धत्वमित्यर्थं प्रमाणमाह निर्गुणमिति
जगुरूचुः ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तं स्वयं व्याचष्टे नम इति विव्रि-
यमाणं ब्रह्मेति विवरणं तेन फलितमाह नि-
राकारं निष्प्रपञ्चंशिवायं निजबोधस्वरूपं स-
र्वदा तेन नित्यत्वं ध्वनितम् ॥ स्वानुभवमाह अ-
तोऽहमिति नमो इति अहं नमाः निर्विकारः ॥

अतोऽहं च नमो भद्र !
शिवायोहं न संशयः ॥ २३ ॥
इती श्रीभगवत्पादप-
द्माचार्य्यकृता दिव्य-

हे भद्र! सदा निर्विकारत्वान्निर्विघ्नस्वरूप! अहं शि-
वायः चिद्रूपशक्तिमान् ईश्वरगुरुमन्त्रप्रसादा-
त्संशयो नष्ट इत्युपसंहरति नसंशय इत्युक्त्या स्व-
स्य कृतार्थताध्वनिता भवति नसंशय इति ग्र-
न्थान्ते मङ्गलं इति मन्त्रभाष्यपदयोजनम् २३ ॥

अत्रेदं चिन्त्यते ननु प्रमाश्रयः प्रमाता स एव क
र्त्ताभोक्ता प्रदीपवत्स्वपरसाधारणः सर्वावभासक-
श्चेति न घटादिवत्साक्षिसापेक्ष इति चेन्न ॥ विका-
रित्वेन स्वविकारसाक्षित्वानुपपत्तेः ॥ दृश्य-
स्य द्रष्टृत्वाभावात्प्रमातुश्च परिणामित्वेन दृश्य-
त्वात् ॥ एकस्य कूटस्थस्यैव सर्वसाक्षित्वात् ॥
एकः कूटस्थो निर्धर्म्मकः साक्षी नाद्रियतेऽप्रमा-
णिकत्वादिति चेन्न ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं

मन्त्रराजपञ्चाक्षरी व्याख्या सम्पूर्णा ॥ श्रीशो जयतु ॥

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ न हि द्रष्टेर्द्रष्टारं पश्ये अदृष्टो द्रष्टेत्यादि वदता वेदान्तप्रमाणराजेन तस्यैव सर्वसाक्षित्वेनाभिषिक्तत्वात् ॥ ननु महदेतदिन्द्रजालं प्रमाश्रयान् कूटस्थान्विहाय कूटस्थमप्रमाश्रयमेव प्रमाणराजः सर्वसाक्षिणं करोतीति वाढमिन्द्रजालमेवैतत् स्वप्नवदविद्याविलसितत्वात् तथापि दृश्यस्य घटादिवज्जडत्वेन कथं प्रमाश्रयत्वमिति चेन्न ॥ दर्पणादिवत्स्वच्छत्वेनचित्प्रतिविम्बग्राहकत्वाच्चैतन्यतादात्म्याध्यासाद्वा ननु निरूपस्य निरवयवस्यात्मनः कथं प्रतिविम्ब इति चेत् कात्रानुपपत्तिः ॥ विभ्रमहेतूनां विचित्रत्वात् ॥ जपाकुसुमरूपस्य नीरूपस्य निरवयवस्यापि स्फटिकादौ प्रतिविम्बदर्शनात् ॥ शब्दस्यापि प्रतिशब्दाख्यप्रतिविम्बोपलम्भात् ॥ तयोरस्मत्प्रतिपन्नप्रतिविम्बवैलक्षण्या-

निरूपणात् ॥ तथापीन्द्रियग्राह्यस्यैव प्रतिबि-
म्बोपलम्भ इति चेन्न व्यभिचाराद्यनिन्द्रियग्रा-
ह्यस्य साक्षिप्रत्यक्षस्याप्याकाशस्य जलादौ प्र-
तिविम्बोपलम्भात् ॥ अन्यथा जानुमात्रेप्युद-
केऽतिगम्भीरप्रतीतिर्न स्यात्तह्यस्यान्धस्य ज-
ले प्रतिविम्बप्रतीतिः कुतो न जायते ॥ आका
शप्रतिविम्बस्य साक्षिभास्यत्वेपि अधिष्ठानग्रह-
णार्थं चक्षुषोऽपेक्षणात् ॥ एतेन नीलं नभ इत्यादि
भ्रमेपि चक्षुरन्वयव्यतिरेकौ व्याख्यातौ तत्र सा-
लोकस्याकाशाधिष्ठानत्वात् ॥ तस्माच्चाक्षुषप्र-
तिविम्बमेव रूपसापेक्षं नान्यदित्यवधेयम् ॥
तथाप्यात्मनः प्रतिविम्बे किं मानमिति चेच्छृ-
णु ॥ रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति च
क्षणाय एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
मायाभासेन जीवेशौ करोतीत्यादिश्रुतिः ॥ स ए-
व इह प्रविष्टः ॥ स एतमेव सीमानं विदार्य्यै ए-
तया द्वारा प्रापद्यते इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ई-
यते तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादि प्रवेशश्रुत्य-

न्यथानुपपत्तिः ॥ आभास एव च अत एव चोपमा सूर्य्यकादिवदित्यादिपरमर्षिसूत्राणि तत्र मानानि तस्यच प्रतिविम्बस्य सत्यत्वमेवेति प्रतिविम्बवादिनः ॥ मिथ्यात्वमेवेत्याभासवादिनः ॥ स्वरूपे तु न विवाद इत्येतदन्यत् ॥ अचेतनविलक्षणत्वं तु तस्य श्रुतिसिद्धं प्रत्यक्षसिद्धं च तस्मात्सिद्धमन्तःकरणस्य प्रतिविम्बाध्यासद्वारा प्रमातृत्वं ॥ नन्वध्यासोपि नोपपद्यते तथाहि आत्मनि वाऽनात्माध्यस्यतेऽनात्मनि वात्मा नाद्यः ॥ तस्य निस्सामान्यविशेषत्वेन सर्वदाभासमानत्वेन सादृश्यादिरहितत्वेन त्वाधिष्ठानत्वाऽसंभवात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ तस्याभिथ्यात्वाभ्युपगमात् ॥ मिथ्यावस्तुनोऽधिष्ठानत्वेशून्यवादप्रसंगात् ॥ तस्य च सत्यत्वे तदनिवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसंगाच्च ॥ न हि सत्यं क्वचिन्निवर्त्तते निवर्त्तमानं वा ज्ञानेन श्रुतयश्च भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमत्येति नान्यः

पन्था विद्यतेऽनायतरति शोकमात्मविन ॥ ब्रह्म वेदब्रह्मैवभवतीत्याद्याज्ञानात्सर्व संसारनिवृत्ति दर्शयन्ति ॥ तस्य च मिथ्यात्वं सूचयन्ति ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अतोऽन्यदार्त्तम् ॥ नेह नानास्ति किञ्चन अथात आदेशो नेति नेतीत्या-द्यश्रुतयः ॥ साक्षादेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्ति दृश्यत्वेन शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वानुमानाच्च ॥ आत्माध्यस्त नयैवानात्मनि सिद्धे तत्रात्माध्यासः ॥ अनात्माध्यासेन चात्मनो दोषसादृश्यादि-संभवेत् ॥ तत्रानात्माश्रयाद्यन्यतमदोषप्रसंगाच्च ॥ एतेनात्माऽनात्माध्यासविद्यकत्वोन्न विकल्पावसर इत्यपास्तम् स्वप्रकाशात्मन्यविद्याया अनुपपत्तेः ॥ तथाहि साप्यध्यस्ताऽनध्यस्ता वा तत्र घ्याद्येआत्माश्रयान्यतमदोषप्रसंगात् ॥ अन्ते तस्यानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंगाच्च ॥ सर्वस्याऽध्यासमूलत्वे च भ्रमप्रमादादिव्यवस्था न स्यात् ॥ एकस्यैवात्मनः प्रमाण, प्रमेय, प्रमिति, प्रमातृ, रूपता च विरुद्धा अविरोधाभ्युपगमे च

घातापत्तेः ॥ नापि भ्रमसंशयतत्संस्कारपरंपरा-
रूपं अपरोक्षत्वात् ॥ अतीतानागतभ्रमसंशय-
तत्संस्काराणां च परोक्षत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ॥
आवरणात्मकत्वादि भ्रमाद्युपादानत्वाच्च ॥
आत्मनो निर्विकारत्वादन्तःकरणादेश्च तज्जन्य-
त्वात् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामित्यादिगु-
णवत्त्वश्रुतेश्च ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायि-
नं तु महेश्वरम् इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते
अनृतेन हि प्रत्यूढा नीहारेण प्रावृत्ताः भूय-
श्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतेश्च ॥
मयाऽविद्याशब्दवाच्यमनिर्वचनीयमनृतं त-
त्त्वज्ञाननिवर्त्यं चाज्ञानमेव स्वपराध्यासे का-
रणं नचात्माश्रयादिदोषप्रसंगः ॥ अनादि-
त्वेन तन्निरासात्। अनादित्वेनोत्पत्त्यभावात् ॥
स्वप्रकाशात्मन एतज्ज्ञप्तिरूपत्वात्॥तेनाज्ञाना-
ध्यासविशिष्टचैतन्येहंकाराध्यासः तद्विशिष्टे च
कामसंकल्पाक्षदीनामहंकारधर्म्माणामिन्द्रियध-
र्म्माणां च काणत्वबधिरत्वादीनामध्यासः ॥

इन्द्रियाणां तु अतीन्द्रियत्वेन परोक्षत्वान्नापरोक्षधर्माध्यास इति सिद्धान्तः ॥ तद्विशिष्टे च स्थूल देहाध्यासधर्म्मपुरस्कारेणैवाहं मनुष्य इत्याकारः ॥ नतु स्वरूपतोहं देह इत्यध्यासस्तथा प्रतीत्यभावात् ॥ तद्विशिष्टे च स्थौल्यादीनां देहधर्म्माणामध्यासः ॥ तद्विशिष्टे च वाह्यानां पुत्रभार्य्यादीनां साकल्यवै कल्यादि धर्माध्यासः॥ एवं चैतन्यस्याप्यहंकारादिषु देहपर्य्यन्तेष्वध्यासः संसर्गतः अध्यासव्यवधानतारतम्याच्च प्रेमतारतम्यं भवति ॥ तदुक्तं वार्त्तिकामृते ॥ वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियमिन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रिय इति पिण्डं स्थूलशरीरं प्राणोन्तः करणं देहापेक्षया चेन्द्रियाणामेव प्रियत्वं शस्त्रवृष्ट्यादिधारापाते चक्षुषो निमीलनदर्शनानुभवसिद्धम् ॥ तेनान्योन्याध्यासाच्चिदचिद्ग्रन्थिरूपोध्यासः ॥ एकतरस्याध्यासाङ्गीकारेन्यतरस्याभानप्रसंगादध्यस्तस्यैव भर्म भानानियमात् ॥

इमेरङ्गरजत इति समूहालम्बनभ्रमवद्‌वश्य-
मितरेतराध्यासः ॥ सर्वत्राधारावधिभूतचैतन्य-
परिशेषेण च न शून्यवादोपात्तिः ॥ सत्यानृत-
संभेदावभासत्वादध्यासस्य तस्मात्पूर्वं पूर्वा
ध्यासप्रसूत एवायमुत्तरोत्तराहंकाराद्यध्यासो
बीजाङ्कुरवदनादिरविद्याध्यासश्चैक एवाना
दिः ॥ नन्वेवं सत्य चेत्तज्ज्ञानं तेनैव द्वैताप-
त्तिरिति चेन्न ॥ तस्य स्वयमसत्यत्वात् ॥ तथा-
सति कथं प्रमेति चेत् भ्रांतासि नितरां न हिस्व-
सत्यत्वासत्यत्वाभ्यां ज्ञानस्य प्रामाण्याप्रा-
माण्ये अपि तु विषयसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां प्रकृ-
ते च सत्यब्रह्मविषयत्वात् सत्यत्वमिति ॥
नन्वविद्याविद्ययोः पारमार्थिकत्वापारमार्थ-
योर्भेदे सिद्धसिद्धो भेदः ॥ अभेदे च बाध्यबा-
धकत्वानुपपत्तिः ॥ प्रपञ्चब्रह्मविभागानुपपत्ति-
श्चेतिचेन्न विद्याविद्यमानभेदाङ्गीकारात् ॥
परमार्थतस्तु ब्रह्माद्वैतमेव ॥ ननु प्रपञ्चांशे य-
थास्तु जीवेश्वरयोस्तु यदि भेदस्तर्हि सिद्धं नः स-

मीहितम् अथाभेदस्तर्हि चिदानन्दघनस्य परमात्मनो दुःखमयत्वशरीरित्वासर्वज्ञत्वादिविरोध इति चेन्न ॥ उपाधिभेदाङ्गीकारात् ॥ उपाधिभेदश्चापारमार्थिक इति न द्वैतापत्तिः ॥ नन्वेवं क्षेत्रज्ञेश्वरयोरत्यन्ताभेदे उपाधिभेदस्य च मिथ्यात्वे तत्कृतदुःखादिसम्बन्धस्यापि मिथ्यात्वात्किंनिरासार्थं श्रवणमननादिकं स्यात्॥ न हि शशविषाणनिरासार्थं किमपि मृग्यते॥ तथा च तदनुष्ठानलक्षणक्रियाव्याघात इति चेन्न ॥ अविद्यानिवृत्तेः प्रयोजनत्वात् तदुक्तं कात्यायनेन व्याकरणवाक्यकारेण सिद्धं तु निवर्त्तकत्वादिति ॥ नन्वविद्या यदि सती तदा तस्या निवृत्त्यनुपपत्तिः ॥ अथासती तदा निवृत्तेवेति यत्नानर्थक्यमिति चेन्न ॥ सदसद्विलक्षणत्वाभ्युपगमात् ॥ तथाप्यनादिभावस्य निवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न । भ्रमसंस्कारेण व्यभिचारात् ॥ व्यक्त्यनादित्वं तत्र नास्तीति चेन्न ॥ प्रागभावेन व्यभिचारात् ॥ तत्र भावत्वं

नास्तीति चेन्न स्वरूपसत्त्वस्य भावत्वस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् ॥ सत्तायोगित्वं भावित्वं तत्रनास्तीति चेदविद्यायामपि तन्नास्त्येव तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ॥ किञ्च अनादेर्भावस्यैवात्मादेरभावस्याप्यत्यन्ताभावादेर्विनाशादर्शनेपि विरोधिसामग्रीसन्निपातादनादेः प्रागभावस्य यथा विनाशोङ्गीकृतः अन्यथा कारणव्यापारवैयर्थ्यापत्तेः ॥ एवमज्ञानेपि दीयतां दृष्टिः अन्यथा प्रमाणव्यापारवैयर्थ्यापत्तेः ॥ तस्मादनादऽभावत्ववदनादिभावत्वमप्यप्रयोजकं प्रयोजकं तु विरोधिसामग्रीसमहितत्वमेव तथाप्यविद्यानित्यैव द्वैतापत्तिरिति चेन्न ॥ अधिष्ठानब्रह्मात्मकताभ्युपगमात् ॥ ज्ञात एवात्माऽविद्यानिवृत्तिरित्युच्यते अतोऽज्ञानदशायां न तथा व्यवहारः ॥ ननु ब्रह्मसाक्षात्कारस्याविद्यानिवर्त्तकस्य ब्रह्माभिन्नत्वे सर्वदाऽविद्यानिवृत्त्यापत्तिः ॥ यागादिसाध्यत्वानुपपत्तिश्च ॥ ब्रह्माभिन्नत्वे च सिद्धो भेद इति चेन्न ॥ अभिन्न-

त्वेपि वेदान्तवाक्योत्थान्तः करणवृत्त्यभिव्यक्त-
स्यैवाविद्यानिवर्त्तकत्वात् ॥ तस्याश्च वृत्तेस्सा-
ध्यत्वेन साक्षात्कारस्यापि साध्यतोपचारः ॥ वृ-
त्तेश्च ब्रह्मणा वस्तुतोऽभेद एव भेदस्त्वविद्यावि-
जृम्भित इति एतेनेदमपास्तं वेदान्तिनां मते॥ मु-
मुक्षाप्यसती प्रवृत्तिरप्यसती मोक्षज्ञानमप्यसत्
विद्याप्यसती योगाभ्यासोप्यसन् वेदोप्यसन्ने-
व स्वर्गापूर्वादिकं तु नास्त्येवेति साधुतीर्थ
करत्वाभिमान इति सर्वेषामसद्विलक्षणत्वाङ्गी-
कारात् ॥ यावदविद्यं सत्त्वाभ्युपगमाच्च ॥ न-
नु सर्वब्रह्माभिन्नमिति ते मते ॥ तथा च जा-
नीहि मम हृदि किमस्ति तव मम चाभेदादिति
चेन्न ॥ जानीयां यद्यवच्छेदभेदो न स्यात् त-
त्किमवच्छेदमङ्गीकरोषि तथा सत्यवच्छेदप्र-
भेदे कः प्रद्वेष इति चेन्न उभयोरपि मिथ्या-
भूतयोरेवाङ्गीकारात्कथं तर्हि मम हृदयं न जा-
नासीति चेत् ॥ अविद्याकवलनान्न जानामि ॥
अविद्यां ब्रह्मभिन्नां मन्यमानः कथं न लज्जसे

इति चेन्न परमार्थिकभेदानभ्युपगमात् तस्मा-
देकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचिदा-
स्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु॥ ननु तथा-
पि शरीरादीनां वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वात्तदज्ञान-
मेव ब्रह्मज्ञानमित्यनायाससिद्धं ब्रह्मज्ञानं न च
ततो मुक्तिरस्ति संसारस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥
तथा च शरीरादिभिन्नतयैव ब्रह्मसाक्षात्कारः
कारणं मुक्तिं प्रतीति त्वयजाद्वैतज्ञानं जातम-
पि वेदवाक्यादिति चेन्न ॥ शरीरादीनामध्य
स्तानां यदधिष्ठानं रजतादेरिव शुक्त्यादित-
ज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वाभ्युपगमात् ॥ तज्ज्ञानं
चाधुना नास्तीति युक्तः संसारोपलम्भः॥तस्मा-
त् धीधनावाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदिच्छथेति
तदेवं सिद्धेऽद्वैते आत्मनानात्वव्युत्पादनं भ्रम-
मूलमेव न तु प्रमाणमूलमिति ॥ नन्वस्त्यत्र प्र-
माणं तथा हि आत्मत्वं नानावृत्ति जातित्वात्
पटत्ववत् इति चेन्न ॥ अन्योन्याश्रयात् ॥ सि-

द्धे हि नानावृत्तित्वे जातित्वसिद्धिस्तेन च तत्सि-
द्धिरिति तथा चांशतः साध्यसमो हेतुः ॥ जाति-
पदस्य च धर्ममात्रपरत्वे एतद्घटत्वादौ व्य-
भिचारः ॥ आत्मत्वं न नानावृत्ति विभुमात्रवृ-
त्तिधर्म्मत्वात् आकाशत्ववदिति प्रतिरोधश्च
किञ्च आत्मा न द्रव्यत्वव्याप्यजातिमान् विभु-
त्वादाकाशवद्द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वे च विभु-
त्वे च विभुत्वभङ्गो बाधकः ॥ न च तथा सति
बन्धमोक्षसुखित्वदुःखित्वादिव्यवस्थानुपपत्तिः॥
तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन तत्तदविद्यावच्छेदेन वा
तदुपपत्तेः ॥ तस्मान्मूर्खप्रलपितमेतत् ॥ वस्तु-
तस्तु नित्यमुक्तमेव ब्रह्म तदभिन्नो जीवोऽपि नि-
त्यमुक्त एव अविद्यादिकं तु नासीदस्ति भवि-
ष्यतीति तदुक्तं ज्ञाते द्वैतं न विद्यते प्रपञ्चोय-
दि विद्येत निवर्त्तेत न कथञ्चन बद्धो मुक्त इति व्या-
ख्या गुणतो मे न वस्तुतः॥ गुणस्य मायामूलत्वा-
न्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ तस्मात्सिद्धान्तरहस्य
मविज्ञाय वेदान्तिमते दूषणाभिधानं कुतार्कि-

काणां परं शोभत इति॥ ननु तथापि संसाराव-स्थायां स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्माभिन्नोऽहमिति कथं न प्रतीतिः॥ ननूक्तमविद्यापिहितत्वादिति सत्यमुक्तं सैव तु नास्तीति चेन्न॥ ब्रह्मज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तस्यास्स्वक्रियमाणत्वात्कुतस्तर्हि तन्निवृत्तिरिति ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिभेदादिति गृहाण॥ यद्यपि वृत्तिर्जडा तथापि तत्प्रतिबिम्बतच्चिदात्मैव तन्निवर्त्तक इत्युच्यते सा चान्तःकरणवृत्तिरविद्यां सकार्य्यां नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति दग्धेन्धनानलवत्॥तस्माद्ब्रह्मक्षेत्रज्ञेभ्योऽभिन्नं क्षेत्रज्ञाश्च ब्रह्मणोऽभिन्ना एव भेदस्त्वविद्योपाधिकः॥ कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादयो जीवे सर्वज्ञत्वादयोपि परमेश्वरे मायाकल्पिता एव सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां तात्पर्य्यतोऽयमर्थोनिष्पन्न इति तथा च वेदान्त वाक्यजन्यान्निर्विकल्पकसाक्षात्कारादेव मुक्तिः॥ भेदज्ञानं तु सर्वथा मुक्तिप्रतिबन्धकं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः॥ गौतमादीनामप्य-

त्रैव तात्पर्य्यं तस्मात्प्रमाणिको निषेधश्चेद्भे-
दोऽप्रामाणिकस्ततः ॥ भेदस्यापि निषिद्धत्वा-
च्छ्रुतिभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥ श्रुतिर्हि सामान्या-
कारेण द्वैतमात्राभावं प्रतिपादयति भेदोऽपि च द्वै-
तमध्यं प्रविष्ट एव अद्वैतसिद्धिरद्वैतं न विहन्ति क
थञ्चन सत्यत्वाद्धन्तिचेन्नैव द्वैतमात्रनिषेधतः ।
अद्वैतसिद्धिरपि ब्रह्मातिरिक्तानिषिध्यत एव
श्रुत्या तथाच क्वाद्वैतव्याघातः ॥ श्रुतिस्तर्हि स-
त्यंत्यपि न शङ्कनीयं तस्या अपि निषेधान्न ह्यद्वै-
तश्रुतिः स्वात्मानं रक्षति तथा सति स्वविषयासि-
द्धिः प्रसज्येत ॥ आत्माभेदमजानानाः स्वतः सिद्धं
मुमुक्षवः माभूवन्नफलायासा इत्यभेदो निरू-
पितः ॥ ननु यद्यपीयता प्रबन्धेनाद्वैतरत्नं सुनि-
रूपितं भवद्भिर्दयालुभिः तथापि नास्मदीयहृ-
दये आस्पदमादधाति किमत्र करोमि शृणु शैल-
सारहृदयोऽसि तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ इत्ये-
वं श्रुतिनीतिसंप्लवजले भूयोभिराक्षालिते येषां
नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ॥किं-

तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः ॥
काले कारुणिकस्त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥
शुद्धहृदयस्य भवति तदुक्तं तत्रैव अस्माकं तु
निसर्गसुन्दरचिराच्चेतो निमग्नं त्वयीत्यद्धान-
न्दनिधे! तथापि तरलं नाद्यापि संतृप्यते तन्ना-
थ!त्वरितं निधेहि करुणां येन त्वयैकात्मताम् या-
ते चेतसि नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः२
अत्र चयत एवानन्दनिधिरतएव निसर्गसुन्दरः ॥
सुखरूपत्वमन्तरेण निसर्गसुन्दरत्वानुपपत्तेः ॥
न चानन्दशब्देन दुःखाभावोलक्ष्यते तथा च त-
दधिकरणमित्यर्थ इति वाच्यं तथा सति भगव-
तो निसर्गसुन्दरत्वानुपपत्तिः ॥ तस्माद्यथाश्रु-
तमेव ग्राह्यं तथा सति वेदोप्यनुगृहीतो भवति ॥
ननु कथमेवं वोढुं शक्यते ॥ यावता ब्रह्माद्वितीयं
परोक्षमसंसारि चाहं च तद्विपरीत इति तयोर-
रभेदप्रत्ययो बाधित एव वस्तुतस्तु प्रत्यय ए-
व न जायते योग्यताज्ञानाभावात् बाधविरह-
स्य तथात्वात् अन्यथा गौरश्वः इत्यादावपि सा-

मानाधिकरण्यंनान्वयबोधापत्तेः ॥ न चसोयं देवदत्त इतिवदभेदप्रत्ययो युक्तिमान्तत्र हि एकस्मिन्धर्मिणि देवदत्ते तत्तं दन्ता वैशिष्ट्यं सोयमिति पदाभ्यां प्रतिपाद्यते तच्च तत्र तिष्ठत्येव नत्वेवं प्रकृते संभवति अखण्डवाक्यार्थाभ्युपगमात् तथा च विषमो दृष्टान्तः ॥ न च तत्ताविशिष्टस्येदंताविशिष्टस्य चाभेद एव वाक्येन प्रति पाद्यते न वैशिष्ट्यमात्रम् अन्यथा भेदभ्रमनिवृत्ति र्न स्यात् ॥तस्माच्चाभेदसिद्धिस्तस्य तदेकमानत्वा दिति वाच्यम्॥तथापि वाक्यार्थस्तत्र सखण्ड एव धर्म्म द्वयवैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वात् ॥ यदि चैकव्यक्तिरुभाभ्यां पदाभ्यां प्रतिपाद्यते ततः पौनरुक्त्यं किञ्च नित्यज्ञानादिमति जगत्कर्त्तरीश्वरपदं तावच्छक्तं स एव तत्पदेन प्रतिपादनीयः॥तद्विलक्षणे च जीवात्मन्यत्यन्तभिन्ने जीवपदं शक्तं स एव च त्वंपदेनात्र वक्तव्यः ॥ तथा च हिमवद्विन्ध्ययोरिव न कयापि वृत्त्या तयोरभेदः श्रुतिशतेनापि वक्तुं शक्यः धर्म्मि ग्राहकमानेन तयो-

स्तथैव सिद्धेः ॥ न चाज्ञानोपहितो जीवस्तदनुपहितश्चेश्वरः ॥ यद्वा ज्ञानोपहित ईश्वरः अन्तःकरणोपहितो जीवः ॥ तथाचोपाध्यंशपरित्यागेनोपहितयोरभेदबोधो नायोग्यतया पराभवितुं शक्यः ॥ घटाकाशो महाकाशः । शराबस्थचन्द्रो दिविष्ठचन्द्र एव दर्पणस्थं मुखं ग्रीवास्थमुखमेवेतिवदिति वाच्यम् ॥ दुःखित्वसर्वज्ञत्वादेः पारमार्थिकत्वात् ॥ उदाहृतस्थले च तदभावात् ॥ उक्तप्रक्रियायां मानाभावाच्च क्षित्यादेः सकर्तृकत्वानुमानेन तादृशस्यैवेश्वरस्य सिद्धिः सुखाद्याश्रयत्वेनैव जीवस्य सिद्धेः प्रत्यक्षादिना अभेदबोधकं च वाक्यं यथाकथञ्चिद्योज्यमिति ॥ अत्रोच्यते स एवायं देवदत्त इति शब्दः ॥ स नायं सोयं न वेति च विपर्य्यस्तं सन्दिहानं वा प्रतिप्रयुज्यते भ्रमसंशययोर्निवृत्त्यर्थम् तच्च प्रयोजनं कदा निर्वहति यदि देवदत्तस्वरूपमात्रमभिन्नं प्रतिपाद्यते ॥ तथा च तच्छब्दस्तत्ताभागं त्यक्त्वा व्यक्तिं लक्षयति ॥ इ-

दंशब्दोपि तथा तदनन्तरमुभाभ्यां ॥ वाक्यार्थ-
त्वेनाभिन्ना व्यक्तिः प्रतिपाद्यते ॥ तथाविशि-
ष्टस्येदानीमविद्यमानत्वे नेदन्ताविशिष्टस्याभे -
दासम्भवात् ॥ मुख्यार्थबाधोऽस्त्येव ॥ एवञ्च
यदीदंपदेपि लक्षणा न स्यात् ॥ तदा विशि-
ष्टाविशिष्टयोरैक्यमसंभावितमेव न च पौनरु-
क्त्यं शक्यार्थे तदभावात् ॥ लक्ष्यार्थेत्विष्टा-
पत्तिः ॥ तदैवाभेदो वाक्यार्थस्सम्भवति ना-
न्यथा ॥ न च तत्त्वंपदयोरत्यन्तविभिन्नयो-
रत्यन्तविभिन्नयोर्द्धर्मिणोश्शक्तिग्रहः ॥ ईश्व-
रपदसमानार्थत्वात् तदः जीवपदसमानार्थ-
त्वाच्च त्वम इति वाच्यं असिद्धेस्सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभ्य ए-
वेश्वरादिपदानां जगत्कारणे ब्रह्मणि संगति-
ग्रहः ॥ स्वर्गादिपदवत् तत्समानार्थश्च प्रकृते
तच्छब्दः ॥ यत्तु नित्यं ज्ञानादिमानेवेश्वरपदा-
र्थ इति तन्न आनन्दादेव खल्विमानि भूता-

नि जायन्त इति श्रुतिविरोधात् ॥ श्रुतिसिद्धे चार्थेऽनुमानावतारात् ॥ तदुक्तमुपासनैव क्रियते श्रवणान्तरागतेतिन अन्यथा स्रक्चन्दनादिमतिस्वर्गीति पदप्रयोगात् स्वर्गपदस्यापि तत्रैव सङ्केतग्रहापत्तेः तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिष्वपि तस्यैवार्थस्य ग्रहणे स्रक्चन्दनादिकामो यजेतेत्येवार्थः स्यात् तथा च साधु समर्थितं वैदिकत्वाभिमानित्वं स्वस्येति तस्य च ब्रह्मणोविज्ञानसुखात्मकस्याद्वितीयस्य निरपेक्षस्य कारणत्वे सर्वदा कार्य्योत्पत्तिः स्यादिति मायादीनां द्वारभावः कल्प्यते ॥ तदुक्तं चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणेपि चित्राऽपूर्वं द्वारं पशुफलतयाक्षिप्यते तद्वच्चैतन्यात्माजगदुदयकृच्छ्रूयतेऽत्रापि पश्चान्मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेस्मिन्नत्र च मायादीनां द्वारभावो जगद्विवर्त्तोत्पत्तौ सहकारित्वमेव न तु चित्राजन्या पूर्वमिव ब्रह्मजन्यत्वमनवस्थापत्तेः ॥ मायोत्पत्तौ मायानपेक्षणे च

कार्य्यान्तरेपि सा नापेक्ष्येत संसारस्य सादित्वा-
पत्तेश्च ॥ न च मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायि-
नं तु महेश्वर मिति श्रुत्या साक्षादेव मायायाः
कारणत्वं प्रतिपाद्यते कथमुच्यते कल्प्यते इतीति
वाच्यम् ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सं-
भूत इत्यादि वाक्ये ब्रह्मणः कारणत्वप्रति-
पादनपरे श्रवणादेव कल्प्यत इत्यस्याभिधा-
नात ॥ किञ्चास्त्युभयोः कारणत्वप्रतिपादकं
वचनं विकल्पश्च वस्तुन्यसंभवी अष्टदोषदु-
ष्टश्च ॥ न च विशिष्टस्य कारणत्वाभ्युपगमेनो-
भयश्रुतिसामञ्जस्यमिति वाच्यम् ॥ यतो वि-
शिष्टं न कस्यापि वचनस्यार्थः ॥ यवमिश्रि-
तो व्रीहिरिव तस्माद्ब्रह्मण एव कारणत्वं रज्जुरा
इव सर्पं प्रति माया तु शक्तिरेव तथा च श-
क्तिमद्ब्रह्म जगदुपादानकारणं भवति ॥ तथा
च जन्माद्यस्य यत इति कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं
संगच्छते ॥ तदुक्तं वार्त्तिककृता आत्माविद्यैव-
नः शक्तिरिति ॥ अन्यैरप्युक्तं साभासमेतदुप-

जीव्यचिदद्वितीया संसारकारणमिति प्रवदन्ति धीराः ॥ साभासमेतदिति संसृतिकारणत्वे द्वारं परं भवति कारणताहृशस्तु यावद्दृशोन्यदिह संसृति कारणं तद्वेदान्तबादिसमयेन मतं जडत्वात् ॥ यद्यज्जडं भवति संसृतिकारणं तन्नेति स्फुटं बदति सूत्रकृदत्र यस्मात् ॥ अजडकारणभावनिवन्धनं सकलमेव जडं न तु कारणम् इति च वेदशिरस्सु विचक्षणाः कपिलपक्षनिराकरणे जगुः ॥ कारणत्वमुपलक्षणं चितो ब्रह्मणो न खलु तद्विशेषणम् इत्यपीदमुपपद्यते तदा चेतनो भवति कारणं यदा अन्यदेव यदि कारणं भवेत्कारणत्वमुपलक्षणं कथं चेतनस्य घटतेन्यगामिना वस्तुनान्यदुपलक्ष्यते यतः ॥ वहु निगद्य किमत्र बदाम्यहं शृणुत संग्रहमद्वयशासने सकलवाङ्मनसातिगताचितिः सकलवाङ्मनसव्यवहारभाक् तस्माद्ब्रह्मैव शक्तिमदुपादानकारणं ॥ ननु शक्तिमदित्यत्र शक्तिर्विशेषणमुपलक्षणं वा आद्ये त्रिशि-

ष्टस्य कारणत्वे विशेषणस्यापि तदागतमेव ॥ अन्त्ये ब्रह्मेत्येव तदुच्यतां ॥ उपलक्षणेन विशेषणस्याभावादिति चेन्न ॥ मायोपहितस्य कारणत्वात् ॥ उपाधिश्च विशेषणोपलक्षणाभ्यां तृतीयः प्रकारः तथा हि स्वरूपान्तर्निविष्टत्वेन यावत्कार्य्यमवस्थायिभेदहेतुर्विशेषणम् ॥ यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यत्र दण्डः ॥ अत्र विशेषणत्वप्रयोजकं यद्रूपद्वयं स्वरूपान्तर्निविष्टत्वं यावत्कार्य्यमवस्थायित्वं च तदुभयाभावेन तदन्यतराभावेन च भेदहेतोरुपलक्षणतोपाधिता च द्रष्टव्या यथा चैत्रगृहस्वरूपानन्तर्गतस्य कादाचित्कस्य काकस्य तद्भेदकत्वमुपलक्षणतया यथा वा प्राभाकराणां धेनुशब्दप्रयोगे गोत्वं स्वरूपानन्तर्गतमपि यावत्कार्य्यमवस्थायित्वादुपाधिः व्यापकमित्यर्थः तदुक्तं संप्रदायविद्भिः ॥ स्वाविद्यया हि पर एव सजीवभावमागत्य संसरति लिङ्गसमागमेन ब्रह्मैव संसरति मुच्यत एतदेव दौवारिकं भवति

संसरणं तु तस्य तथा मुक्तिः पुनर्भवति चिद्-
पुषैव तस्य स्वज्ञानतः स्वमहिमप्रतिबोधतश्च ॥
स्वज्ञानान्वयिनी चिदेवभवति स्वज्ञानमस्याः
पुनर्नास्त्यन्तःकरणोपरागशवलीभावं विना यु-
क्तितः ॥ तथा ॥ पुर्य्यष्टकं भवति तस्य परस्य
मोहात्तेनान्वितस्य तु नभोमलवद्व्यलीकं दुःखं
त्रिधा भवति संसरणाभिधानं नान्यः परादधि-
करूपभृदस्ति जीवः तथा ॥ इह तावदक्षदशकं
मनसा सह बुद्धितत्वमथ वायुगणः इति लिङ्ग-
मेतदमुना पुरुषः खलु संगतो भवति जीव इति
तथा॥पुर आष्टकेन रहितस्य तव क्वचिदस्ति संसर-
णदुःखयुजा न पुराष्टकेन सहितस्य यथा क्वचिद-
स्ति दुःखविगमश्चतवे त्यादि॥तथान्यत्रापि॥जी
वोभवेत्करणं पृथगवशीकृत्य चिदिति ॥ * ॥इति
श्रीपादपद्मभगवत्पूज्यपादाचार्य्यकृतमन्त्ररा-
जदीव्यमहामन्त्रश्रीपञ्चाक्षरीभाष्यतात्पर्य्यस -
ङ्ग्रहोभाष्यप्रकाशिकाख्य स्सम्पूर्णः ॥ * शुभं भू-
यात् ॥ ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥